

Bernáth Árpád

Az irodalomelmélet 1956 után újra polgárjogot nyert Magyarországon

Tudománytörténeti áttekintés az elméleti kutatás szegedi műhelyének szemszögéből

„Und was verschwand, wird mir zu Wirklichkeiten.“

1. Bevezető megjegyzések

Azt a megtisztelő felkérést kaptam a Magyar Tudományos Akadémia I. osztályának elnökétől, hogy az „Elméletek vonzásában” című konferencia keretében beszéljek a szegedi irodalomelméleti iskoláról. A megtisztelő felkérés egyben zavarba ejtő is, mivel magam is a szegedi elméleti kutatás műhelyének egyik tagja vagyok. Hasonló esetben a politikátörténet művelői a megszülető írást visszaemlékezésnek neveznék, mintsem politikátörténeti áttekintésnek. És ez a minősítés meghatározná forrásértékét is: Mily mértékben támaszthatók alá az emlékezet produktumai független dokumentumokkal? Mit szolgálnak a felidézettek inkább: az öngazolást valamely vitatott eseménysorban játszott szerepre vonatkozóan, vagy nem ismert összefüggések feltárásával a történeti folyamatok jobb megértését? A tudománytörténeti áttekintés esetében, úgy gondolom, kisebb szerepe van a személyes megközelítésnek, hiszen ebben a folyamatban csak az játszik szerepet, ami közzététetett, s mindaddig játszhat, amíg valamilyen módon hozzáférhető. Egy megjelent tanulmány eredményei sem korrigálhatatlan tényei a tudománytörténetnek, hiszen bárki módosíthatja meglátásait. Ugyanakkor – reményeim szerint – e visszaemlékező áttekintés a szegedi műhelyben készült tanulmá-

nyok jobb megértését szolgálhatja azoknak a körülményeknek feltárásával, amelyekben megszülettek.

Az elméleti kutatás szegedi műhelye az irodalomelmélet keretén belül főképpen mint a „lehetséges világok” poétikájának műhelye vált ismertté, nem utolsósorban köszönhetően annak a nagyszabású konferenciának, amelyet a Kanyó Zoltán vezetett kutatócsoport rendezett 1978. szeptember 14. és 16. között a szegedi Akadémiai Bizottság épületében, a Magyar Tudományos Akadémia I. osztályának és Irodalomtudományi Intézetének, valamint a József Attila Tudományegyetemnek támogatásával. Az „Irodalmi szemantika” nevet viselő kutatócsoport meghívására nemcsak szépirodalommal foglalkozó kutatók, de filozófusok, nyelvészek, etnográfusok is eljöttek, képviselve azokat a tudományágakat, amelyeknek eredményei a lehetséges világok poétikájának kidolgozásához is szükségesnek mutatkoztak. Az emlékezetes konferencián előadást tartott az akkori középgeneráció színe-java: Bánréti Zoltán, Bojtár Endre, Bókay Antal, Józsa Péter, Kovács Árpád, Radnóti Sándor, Szegedy-Maszák Mihály, Szili József és Voigt Vilmos. Eljött Jugoszláviából Bányai János, Romániából Szabó Zoltán, Csehszlovákiából Dénes Imre és Zsilka Tibor, hogy beszámoljanak az irodalomelmélet helyzetéről és eredményeiről hazájukban, figyelemmel a konferencia fő témájára, a nemzetközi kutatásban is ez időben központi kérdésként kezelt elbeszéléselméletre. Természetesen olyan szegedi kollégák is szerepeltek a konferencián, akik nem voltak ugyan a kutatócsoport tagjai, de partnerei a műhelymunkában: Baróti Tibor, Fejér Ádám és Martonyi Éva.

A bevezető előadásban Németh G. Béla beszélt az irodalomelméleti kutatás magyarországi helyzetéről és feladatairól, a zárzóban Szabolcsi Miklós értékelte a konferencián elhangzottakat. Az előadásokat követő vitában felszólalt Halász Előd; az előadásokat közlétező kötethez, a *Studia Poetica* kiadvány sorozat 1. számához Vajda György Mihály írt előszót.

Ezen a konferencián mutatták be a kutatócsoport tagjai, miért látják szükségesnek a „lehetséges világok” filozófiai és logikai koncepciójának bevonását *irodalomelméleti* problémák megoldá-

sára. A tagok közül Csúri Károly, Kányó Zoltán, Masát András és én tartottam előadást. A hangsúly ezen a konferencián a logikai koncepciókra esett. Ezért hívtuk meg a modális logika legjobb magyarországi ismerőjét, Ruzsa Imrét is. Ruzsa az „Individuumok a »lehetséges világok« szemantikájában” címmel tartott előadást, és igen tevékenyen vett részt az előadásokat követő vitákban is, amelyekről fiatal kutatók készítettek feljegyzéseket a publikáció számára: Szegedről Han Anna, Orosz Magdolna, Szőke Katalin, Pécsről Komlói László.

Hogy került a logikai szemantika csizmája az irodalomelmélet asztalára? Eszmetörténeti megközelítésben azt mondhatjuk, hogy a logikai szemantika művelői voltak azok, akik először fordultak az irodalmi műalkotások felé, e művek szemantikai sajátosságait bevonva fejtegetéseikbe. A modern logikai szemantika alapító atyja, Gottlob Frege az 1892-ben publikált, úttörő jelentőségű munkájában¹ Homérosz *Odüsszeia* című művéről tehető kijelentések igazságtartalmát elemzi, és – pars pro toto – ugyancsak beszél a szépirodalmi művek lehetséges jelentőségéről, ütköztetve őket a tudományos értekezésekkel szemben támasztott követelményekkel.

Gottlob Frege törekvése a matematika szimbolikus logikai megalapozására irányult, így egyaránt hatással volt a matematika és a logika további kimunkálására. A jelentésalapú megkülönböztetési nyomán kialakult keretben a szimbolikus logika extenzionális ága mellett létrejött az az irányzat is, amely a kijelentések igazságértékét intenzionális kontextusokban is vizsgálta. A modális állítások igazságértékének megállapításához szükségesnek mutatkozott a valós világ („*actual world*”) mellett a lehetséges világok („*possible worlds*”) konstruktumának felvétele, amit aztán a matematikusok is használni kezdtek, nemegyszer szépirodalmi példákra kitekintve. Így például Richard Jeffrey az 1965-ben megjelent, a valószínűség-számításról írt könyvében a valószínűséget állító kijelentések referencia tartományát „le-

¹ Frege 1892.

hetséges világoknak” nevezi, összekapcsolva elképzelését szépirodalmi művekkel, közelebbről a regénnyel. Mert, jegyzi meg, ha valakinek a „lehetséges világok” veszélyesen metafizikusnak tűnnek, mondhatunk helyettük „regényeket” is. Hiszen mindkettő meghatározása bizonyos megszorításokkal azonos módon adható meg: „Nevezzük az állítások egy nem üres halmazát regénynek. A regény konzisztens, ha az őt létrehozó állítások között nincs logikai ellentmondás, és teljes, ha a regény által használt nyelvből nem lehet olyan állítást hozzáfűzni, amely által megszűnne konzisztenciája.”² Másképp fogalmazva: „egy teljes és konzisztens regény azonos egy lehetséges világgal (a matematikai valószínűség-elmélet terminológiájában: egy elemi eseménnyel), olyan sok részlettel, amennyi csak lehetséges, anélkül hogy az ágens nyelvének adottságain túllépnénk.”³

Volt, amiről tudomást szerezhettünk 1978-ban, volt, amiről nem – Frege tanulmányairól igen, Jeffrey könyvéről nem. A tájékozódás ezekben az években a tudomány területén sokkal nehezebb volt, mint manapság. És nemcsak technikai nehézségek miatt, de főleg a pártpolitika és a tudománypolitika által emelt akadályok miatt. Aki megélte az ötvenes éveket, megtapasztalhatta, hogy egész tudományágak váltak a kutatás számára tiltott területté Magyarországon, és mindazokban az országokban, amelyekre a Szovjetunió a második világháború után befolyását kiterjeszthette. Ahogy a nagy hagyományokkal rendelkező orosz irodalomelmélet helyét a sztálini korszak idején a marxista esztétika foglalta el, úgy Magyarországon is bekövetkezett ez a kényszerű szerepcsera a „fordulat éve”, 1949 után.⁴ De a marxis-

² Jeffrey 1965: 208. (A fordításokat a szerző készítette, ha az irodalomjegyzékben nincs más megnevezve.)

³ Uo.

⁴ A Magyarország jövőjét hosszú időre eldöntő fordulatot valójában az 1943 decemberében megtartott teheráni, majd az 1945 februárjában összehívott jaltai konferencia készítette elő, s amely Magyarország szovjet megszállásával ténylegesen bekövetkezett. 1949 a fordulat lezárása volt: befejeződött a szovjet típusú totalitárius rendszer kiépítése a „népi demok-

ta esztétika keretében sem volt szabad a vita: A Szovjetunióból hazatért Lukács György nézeteinek helyességéről idehaza is koncepció viták döntöttek.⁵ Ugyancsak tiltott tudományterületté vált hazánkban a szimbolikus logika is, amelynek neve harmincas évektől kezdve a Szovjetunióban „formalnaja logika”, magyarul és Magyarországon formális logika volt. Erről a tudományágról is kiderült a Szovjetunióban, hogy az nem más, mint a polgári világnézet elméleti alapja, amelynek helyére a marxista–leninista világnézet elméleti alapjának, a dialektikus logikának kell lépnie.

Mindezek ismeretében joggal merül fel a kérdés, milyen változások következtében vált lehetővé az irodalomelméleti kutatások újraindítása Magyarországon, és még inkább: milyen kérdésfeltevések vezettek a szimbolikus logikai vizsgálódások eredményeinek bevonásához, és nem utolsósorban: milyen adottságok következtében került sor erre rendszerszerűen éppen a szegedi egyetemen létrejött műhelyben.

2. Politikai változások kulturális következményei az 1950-es években

Az első kérdésre a válasz látszólag triviális: ha a Szovjetunióban a sztálini korszakban vált tiltottá az irodalomelmélet és a szimbolikus logika önálló diszciplínaként történő művelése, akkor feltehető, hogy Sztálin halála után, 1953-tól a szovjet kutatók visszatérhettek hagyományaikhoz. Ha pedig a szovjet kutatók visszatérhettek, akkor azok a kutatók is, akik a szovjet befolyási övezetben, az úgynevezett „keleti blokk”-ban éltek. A valós

ratikus” országban. Az irodalmi élet területén e kijelölt keretben lezajló folyamatokat átfogóan ábrázolja Czigány Lóránt előadása, amelyet 1980. szeptember 13-án a Hollandiai Mikes Kelemen Kör bleyerheidei tanulmányi napjain tartott. Kidolgozott formájában lásd Czigány 1984: 131–184. Magyarországi kiadása: Czigány 1990: 11–69. A kérdéskörhöz lásd még: Scheibner 2014.

⁵Horváth 2000: 2.

folyamatok azonban korántsem voltak ennyire egyértelműek. A sztálinista felfogás képviselői továbbra is jelen voltak a keleti blokk országaiban, és hatalmuk megtartásáért harcban álltak azokkal az erőkkel, amelyek a kommunista pártokon belül és kívül ezt a „nem emberarcú” irányvonalat fenntarthatatlannak vélték. A gyilkos harc a két tábor között Sztálin halála után a radikális reformokat kezdeményező Lavrentyij Pavlovics Berija kivégzésével kezdődött, majd váltakozó sikerrel folyt, és lényegében a Szovjetunió összeomlásáig tartott. Mint ismeretes, a sztálinista erők első meggyengülése a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusán lett nyilvánvalóvá. Amíg korábban a bolsevista társadalmi berendezkedést csak a belső és külső ellenséggel szembeni harc állandó élesedésével gondolták fenntarthatónak, addig az 1956 februárjában kongresszusi határozattal megerősített új politika a békés egymás mellett élés elvére alapozva kívánta a kommunista társadalmi rendet építő birodalmat erős kapitalista hatalmak környezetében stabilizálni. Ezt szolgálta többek között a Németországot és Ausztriát megszálló nagyhatalmak 1955-ös genfi csúcstalálkozója. A békés egymás mellett élés elvét először a koreai tűzszünet után a Kína és India között 1954-ben létrejött megállapodásban fogalmazták meg, majd 1955-ben a gyarmati uralom alól felszabadult országok, az úgynevezett „harmadik világ” bandungi konferenciáján emelkedett világpolitikai igénnyé a háború eszközéről való lemondás, az egymás belügyeibe való be nem avatkozás és a kölcsönös előnyökkel járó együttműködés elfogadása. A Szovjetunió elvi csatlakozása ehhez az Ázsiát, Afrikát és Dél-Amerikát átfogó mozgalomhoz nem jelentette azt, hogy lemondott volna korábbi céljáról, a kommunista társadalmi berendezkedés világméretű megvalósításától, amelytől a marxizmus elmélet alapján a történelem végét, az örök béke létrejöttét remélte, de azt igen, hogy belátta: saját rendszere stabilitásának biztosításához szüksége van az „első” és „harmadik világgal” való tudományos és gazdasági kapcsolatok kiépítésére. A békés egymás mellett élés elvei, ahogy a kínai–indiai megállapodásban megfogalmazták, a buddhista életelvek újrafogalmazásának

tekinthetők.⁶ Az új szovjet irányelv is megtalálta bibliai megfelelőjét, amely különösen a belpolitika területén hozott jelentős változást: „Aki nincs ellenünk, az velünk van.”⁷ Ez nemcsak azt jelentette, hogy a hatalom belenyugodott abba, hogy bizonyos társadalmi rétegek tartózkodnak a politikai állásfoglalástól, hanem azt is, hogy a szellemi életet ellenőrző cenzúra számára a támogatás és a tiltás mellett megszületett a tűrés kategóriája is.

Paradox módon a békés egymás mellett élés elvének óvatos gyakorlati megvalósítása hamarosan háborúkat szült. Szűk kilenc hónappal a XX. kongresszus után, 1956. november 4-én a szovjet csapatok megtámadták Magyarországot, hogy Nagy Imre kommunista miniszterelnök vezette legális kormányát eltávolítsák az ország éléről. Először a történelemben egy „szocialista” ország támadott meg egy másikat. Párhuzamosan a szovjet csapatok mozgósításával összecsaptak az „első” és „a harmadik” világ hatalmai is a Szezei-csatorna feletti ellenőrzéséért. Mindazonáltal a szovjet befolyási övezetben a XX. kongresszus eredeti politikai céljai nem változtak, mert gazdasági és politikai okokból nem változhattak. Ezért Magyarországon azokat az intézkedéseket, amelyek összhangban voltak a táborkon túlnyúló nemzetközi kapcsolatok kiépítésének céljával, akkor sem vonatták vissza, ha azokat a sztálinista vezetés a forradalom előtt vagy

⁶ Buddha a Tan világi követőinek öt erkölcsi alapszabály (panycsa síla) betartását ajánlotta. Lásd Héjjas 2005: 127.

⁷ Márk evangéliuma, 9.40 (Szent István Társulati Biblia). A hivatalos politika irányvonalának kifejezésére Kádár János az evangélium szavait csak az MSZMP 1962. november 20–24. között tartott VIII. kongresszusán használta a „szocialista nemzeti egység” megteremtésének programjaként, de gyakorlatilag már azóta érvényben volt, mióta a szovjet politika meghirdette a békés egymás mellett élés elvét. Kádár kijelentésének közvetlen háttérben az 1962. október 20-án az USA és Magyarország közötti titkos megállapodás állt, amelynek értelmében az 1956-os forradalomban való részvételért elítéltek amnesztiát kapnak, az Egyesült Államok pedig támogatja a magyar kérdés levételét az ENSZ napirendjéről. Miután november elején a szovjet vezetés is jóváhagyja e megállapodást az amerikaiakkal, Kádár János hangoztathatta: „Aki nincs ellenünk, az velünk van.”

alatt a belső pártellenzék vagy a felkelők nyomására hozta meg. Ilyen intézkedések voltak a kulturális élet területén az orosz nyelv monopóliumának megszüntetése az idegen nyelvi oktatásban, a felsőoktatási ösztöndíjak kiterjesztése a „nyugati országokba”, a „szocialista realizmus” követelményeit nem teljesítő művészeti alkotások megismerésének lehetővé tétele. Az 1956/1957-es tanévben a gimnáziumokban erősödött az orosz nyelv mellett vagy helyett a német és az angol nyelv oktatása, az egyetemeken a második félévben újra megalakultak azok az idegen nyelvi tanszékek, amelyeket 1950-ben megszüntettek. Az egyetemi oktatók és akadémiai kutatóintézetek munkatársai már 1957-ben nagyobb számban elfogadhattak nyugat-európai és egyesült államokbeli meghívásokat, sőt féléves, éves ösztöndíjakat is, és 1963 után, ha csak szerény mértékben is, de egyetemi hallgatók is részt vehettek nyugati ösztöndíjprogramokban. A könyvkiadók számára engedélyezték a „polgári humanista” szerzőkként számon tartott írók műveinek fordítását, de megjelenhettek az egyes kérdésekben „elhajló” álláspontot képviselő marxista szerzők, illetve a szaktudományos eredményeket felmutató „burzsoá” tudósok művei is.

3. Újra rés nyílik a nagy világra

Hadd illusztráljam ezt a folyamatot néhány példával a kiadás-politika területéről. 1956 októberében, pár nappal a forradalom kitörése előtt, Kolozsvári Grandpierre Emil és Dobossy László szerkesztésében újra megjelent a *Nagyvilág* című folyóirat,⁸

⁸ A *Magyar Nemzet* 1956. október 19. számában köszönti az új fórumot. „Végre megjelent egy folyóirat, a Nagyvilág, amely tovább szélesíti világirodalmi műveltségünk alapjait, amely megnyitja a zsilipeket a realista törekvésű világirodalom termékenyítő zuhataga előtt. [...] Amit a Nagyvilág nyújt az olvasónak, az valóban világirodalom, amelynek eleven áramát és kapcsolatát a magyar szellemi élettel olyan sokáig nélkülöztük. Remélhetőleg ezzel végre megkezdjük az elfogultság által emelt akadályok végleges

amely 1946 decemberében indult, és 1948 májusában szűnt meg. A folytatás hangsúlyosan új kezdeményezésként értelmezte magát, az októberi füzetet a szerkesztőség az első évfolyam első számaként jelölte meg. Annyiban jogos volt az évfolyam számozásának újraindítása, amennyiben az 1946-ban indult *Nagyvilág* a Magyar–Francia Társaság, az 1956-os szám pedig a Magyar Írók Szövetségének kiadásában jelent meg. Amikor 1957-ben, öt hónap szünet után a *Nagyvilág* újra megjelent, a hangsúly már a folytatásra esett. Bár a Magyar Írók Szövetségét a „Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány” időközben – 1957. január 17-én – rendeletileg feloszlatta, az 1956-os szám szerkesztőpárosát leváltották, mégis az 1957. évi áprilisi szám a második évfolyam első számaként határozza meg magát. Az új felelős szerkesztő az a Gereblyés László lett, aki az 1946-ban indult *Nagyvilág*ot szerkesztette, és tagja volt az 1956-os szerkesztőségnek is.⁹

Az egyetlen 1956-os szám különös egységben mutatta meg a művelődéspolitikai területén változásokat kívánók heterogén csapatát. A nyitó tanulmányt Lukács György írta „Magyar irodalom – világirodalom”¹⁰ címmel, mintegy aktualizálva Horváth Márton „Magyar irodalom – szovjet irodalom” című írását, amely hat évvel korábban a „Lukács-vita” részeként jelent meg a *Csillag* című folyóiratban.¹¹ Rövid írását így kezdi: „Amikor azon gondolkodom: hogyan lehetne legjobban »beharangozni«

ledöntését és megteremtjük annak lehetőségét, hogy a világirodalom ismét elfoglalja helyét népünk műveltségében.” gy. j. 1956.

⁹Gereblyés László szubjektív visszaemlékezésben összekapcsolja a *Nagyvilág* három megjelenési formáját, kiemelve, hogy valamennyi létrejöttében szerepet vállalt. Lásd Gereblyés 1965. Közös vonása volt mindhárom szerkesztőségének a „francia kapcsolat”: a vezető szerkesztők valamennyien hosszabb-rövidebb ideig a második világháború befejezése előtt Franciaországban éltek, és részt vettek az ellenállásban, együttműködve a francia kommunista párttal.

¹⁰Nem azonos Lukács gyűjteményes köteteibe „Magyar irodalom – világirodalom” címmel felvett írással, amely egy Almási Miklósnak adott interjú: *Kritika* 1969, 7 (5): 5–15.

¹¹Horváth 1950.

a *Nagyvilágot*, nem tudok megszabadulni egy gondolattól: szegyen, hogy csak most lehet megjelenni egy ilyen folyóiratnak, holott az, ha az irodalom igazi eszmei és művészi érdekeit tekintjük, már évek óta múlhatatlanul szükséges volt. Hogy csak most jön létre, természetesen nem véletlen. A dogmatizmus, a szektáság állandó gyámságára szoruló kisdedeknek tekintette mind az írókat, mint az olvasókat. Ezért ideológiai felsőbb hatóság háta mögött meg nemcsak azt, hogy a magyar közönség a jelenkor irodalmából mit ismerhet meg, hanem azt is, hogy mi legyen a véleménye arról az irodalomról, melyet nem állott módjában közvetlenül megismerni. S mivel ehhez hozzájárult a múlt irodalmának szintén »pártosan« átszűrt ismerete, mivel sokak előtt a mai polgári kultúra ismeretlen volt és a vele való foglalkozás »kozmpolitizmusnak« számított, nem csoda, hogy irodalmunkban és irodalmi közvéleményünkben eluralkodtak a provinciális hangulatok.¹²

Kiemelt helyet kapott Bertolt Brecht „Az igazság megírásának öt nehézsége” című esszéje, azt a benyomást kelteve, mintha az 1956 februárjában elhunyt német szerző élettapasztalatát öszszegző tanácsát közvetítenék a „nagy világ” hátramaradt íróinak. Az esszé valójában 1935-ben jelent meg először: Brecht emigránsként írta otthon maradt és külföldre menekült íróársainak.¹³ A *Nagyvilágban* Faludy György fordításában jelent meg, aki németországi tanulmányai után szintén emigránsként élt a második világháború előtt és alatt Franciaországban, Marokkóban és az Egyesült Államokban. A 20. századi művészeti irányok közötti eligazodást Kassák Lajos Pán Imrével írt tanulmánya se-

¹² Lukács 1956: 3. A beharangozót a *Magyar Nemzet* is közölte 1956. október 19. számában.

¹³ Brecht röpirata („Fünf Schwierigkeiten beim Schreiben der Wahrheit”) 1935 áprilisában jelent meg az *Unsere Zeit* (Basel, Paris, Prag) című emigráns periodikában. A folyóirat néhány példányát az 1933-ban alakult *Reichsverband Deutscher Schriftsteller* szervezet szabályzatának címlapjával álcázva juttatták el az otthon maradt íróknak.

gította. A kubizmusról szóló áttekintést egy sorozat első részének hirdette meg a szerkesztőség.¹⁴

E programadó írások szerzői kivétel nélkül a „fordulat éve” és SZKP XX. kongresszusa között háttérbe szorított, „önkritikára” vagy hallgatásra kényszerített írástudók voltak. Lukács György, aki 1945-ben a vezető marxista filozófus és kultúrpolitikus szerepkörére igényt tartva tért vissza hazájába a Szovjetunióból, kegyvesztett lett a Rudas László, a „bizánci teológus”¹⁵ által 1949 nyarán kiobbantott „Lukács-vita” után. Lukács György joggal gondolhatta, hogy „irodalmi Rajkot”¹⁶ kívánnak belőle csinálni. Ugyanakkor Brecht magyarországi mellőzését, vagy Kassák Lajos 1949 utáni elhallgattatását a Révai József által vezetett kultúrpolitika Lukács György 1930-as években írt munkáinak érveit felhasználva indokolta meg. A Brecht-esszé fordítója, Faludy György 1953-ban szabadult a recski munkatáborból, és a forradalom leverése után ismét menekülnie kellett, végül Londonban telepedett le. A *Levél Lukács Györgyhez* című verse, amelynek első változata szerzője szerint még 1948-ban keletkezett, és amely az 1960-as években nyerte el végső formáját, jól mutatja viszonyát a marxista esztétához.¹⁷

A népek hazájára, a „nagy világra” nyitás fenntartása azonban a koegzisztencia szellemében szükségszerű volt. „Azokat az elgondolásokat, amelyekből folyóiratunk megszületett, mai

¹⁴A szerkesztők nem kockáztattak, amikor az izmusokról szóló áttekintések folytatását ígérték, hiszen a szerzők ekkor már lezárták a kiadásra váró kéziratukat. Amikor a *Nagyvilág* 1957-ben újra indult, a tájékoztatósi rovatban folytatódott a sorozat: futurizmus, expresszionizmus, dadaizmus, konstruktivizmus és szürrealizmus volt az áttekintések tárgya. Kassák Lajos és Pán Imre könyve azonban csak öt évvel később jelenhetett meg – csonkított formában: Kassák Lajos – Pán Imre 1972. A teljes szöveget közlő kiadásra még jó 30 évet kellett várni: Kassák–Pán 2003.

¹⁵Lásd Faludy György versét Rudas László halálára: „Egy bizánci teológus temetésén” (1950). Faludy 2011.

¹⁶Lukács György levele Révai Józsefhez, 1950. január 3. Idézi Bosnyák 1985: 796.

¹⁷Faludy 2011: 279–285.

szemmel is helyállóknak tartjuk. Azokat a célokat, amelyeket a folyóirat fél esztendővel ezelőtt maga elé tűzött, ma is reális céloknak érezzük. S azokat az eszközöket, amelyekkel céljaink felé elindultunk, talán tétovának, talán itt-ott erőtlennek ítéljük, de semmiképpen sem elvetendőnek”¹⁸ – írja „Vihar után” című bevezető írásában Kardos László, aki majd 1958-ban átveszi a folyóirat felelős szerkesztését is. Az új évfolyam áprilisban megjelenő első számát elégedetten vehette kezébe a romániai fogva tartásából épp 1957 áprilisában hazaengedett Lukács György is.

Ugyancsak 1956-ban indult az Európa Kiadónál a „Világ-irodalmi Kiskönyvtár”, amelyet 1957-ben a „Modern könyvtár” néven futó sorozat egészített ki. A Magvető Kiadó pedig új sorozatot indított „Világkönyvtár” néven, amely az egykori tekintélyes Révai Kiadó által még az első világháború kitörése előtt, 1912-ben létrehozott „Világkönyvtár” folytatásának tekinthető. Ezekben a sorozatokban a könyvek a kereslethez képest kis példányszámban jelentek meg, és az olvasót utószavak igazították el a művek háttéréről, a szerzők munkásságáról. Külön tárgyalást igényelne annak vizsgálata, hogy a kiadók honnan toborozták fordítóikat, kik és milyen pályafutás során sajátították el „nyugati” nyelvtudásukat. Faludy György életútjának állomásait, viszonyát a hatalomhoz már röviden említettem. Legyen elég a továbbiakban a sorozatok első darabjainak felsorolásánál csak az eredeti megjelenésének éve után a fordító nevének megadása, életrajzuk a lexikonokból könnyen megismerhető. Tehát a forradalmat követő két évben az érdeklődők számára a világirodalom nyugati szférájából a következő könyvek voltak elérhetőek: Julien Green: *Leviathan* (1929, Benedek Marcell: 1957), Ernest Hemingway: *Folyón át a fák közé* (1950, Máthé Elek: 1958), Jean-Paul Sartre: *Egy vezér gyermekkorá* (1939, Justus Pál: 1958), Antoine de Saint-Exupéry: *A kis herceg* (1943, Zigány Miklós: 1957), Graham Greene: *A csendes amerikai* (1955, Szöllősy Klára: 1957) és John Osborne: *Dühöngő ifjúság* (1956, Ottlik Géza:

¹⁸ Kardos 1957: 3.

1958). Nem hiányoztak a német nyelvű írók sem a kiadói palettáról: a semleges Svájc világhírű írói: Friedrich Dürrenmatt (*A milliomosnő látogatása*, 1956, Fáy Árpád: 1958) és Max Frisch (*Biedermann és a gyűjtogatók*, 1955, Ungvári Tamás: 1959) is a közreadható szerzők sorába került. Az igazság megírásának nehézségéről szóló brechti traktátusnak is lett folytatása: Gyors egymásutánban jelentek meg Brecht következő művei: *A háromgarasos regény* (1934, Faludy György újrafordításában: 1957), *Jó embert keresünk* (1943/1953, Nemes Nagy Ágnes: 1957), *Galilei élete* (1943/1956, Ungvári Tamás: 1958), *Kurázi mama és gyermekei* (1941/1949, Nemes Nagy Ágnes: 1958). Még a Magyar Szocialista Munkáspárt anyagait közlétező Kossuth Kiadó is bekapcsolódott a „polgári humanisták” terjesztésébe, magára vállalva egy nyugatnémet író művének első hazai megjelentetését: Heinrich Böll *Hol voltál, Ádám?* (1951, Radó György: 1957).

Az igazi szenzáció azonban Franz Kafka írásainak kiadása volt: Az 1957-ben megjelent elbeszélések úttörők voltak a szovjet befolyási övezetben. Kafkát nem lehetett besorolni sem a „kritikai realizmus” képviselői, sem a „polgári humanisták” közé. És mégis: a *Nagyvilág* augusztusi száma lehozta Kafka „Egy falusi orvos” című elbeszélését Boldizsár Iván fordításában és Ungvári Tamás Kafka-portréjával együtt: mindkettő beharangozója volt az őszszel megjelenő, nyolc elbeszélést tartalmazó gyűjteménynek.¹⁹

A kulturális élet irányítóinak engedékenysége nem csak abból az igyekezetből magyarázható, hogy megfeleljenek a békés egymás mellett élés követelményeinek. A sajátos magyar történelmi helyzetben – „vihar után” – az engedékenység, az éberség részben személyes ízléstől is függő csökkentése részét képezte annak az átfogó stratégiának, amelynek célja az itthon maradt írók passzív ellenállásának megtörése volt a 20. század külföldi alkotók

¹⁹ Kafka 1957. Az elbeszéléseket Boldizsár Iván ültette át magyarra. A kötet címadó mű, *Az ítélet* újrafordítás volt, Márai Sándor már az első világháborút követően lefordította (Szabadság 206. sz. 1921. szept. 21.). Lásd Fried 2006. Kafka magyar kapcsolatairól és befogadásának történetéről lásd még Gyorffy 2008, valamint Mihály 2015.

bevonásával.²⁰ Tekintélyes magyar írók kezdetben hallgatásukkal fejezték ki tiltakozásukat hagyományos publikációs fórumaik megszüntetése és az Írószövetség 1957. januári feloszlata ellen. Ez utóbbi formálisan is lehetővé tette, hogy a „tisztító vihar”²¹ előkészítőinek tartott írókat és újságírókat letartóztassák.

Ennek a kettős kultúrpolitikának is megvolt a szovjet megfelelője: a Sztálin halála utáni évek az „olvadás időszakaként” rögzült a történelemben. Az „olvadás” külpolitikai szempontból a hidegháborús feszültség enyhülését volt hivatva kifejezni, kultúrpolitikai összefüggésben pedig a dermesztő zsdanovi jégkorszak utáni enyhülést jelölte. A korszak névadója Ilja Ehrenburg 1954-ben kiadott regénye volt, amelyet 1955-ben magyarra is lefordítottak. A párt belső harcainak állását jól mutatta, hogy Ehrenburg könyvét – aki a Béke Világtanács alelnöke is volt – végül csak 100 példányban nyomtatták ki – a pártfunkcionáriusok tájékoztatására.²² A Szovjetunióban sem szűntek meg az akadályok mindenki számára: Boris Paszternak *Zsivago doktora* 1957-ben csak a „keleti blokk”-on kívül jelenhetett meg, és szerzője 1958-ban nem vehette át személyesen a Nobel-díjat. A regény hazai titkos behozatalát besúgók jelentették.²³ Akárhogy is, a kulturális nyitás nem szorítkozhatott az irodalmi művekre: a velük való foglalkozás új feladatok elé állította az irodalomtudományt is. Bár a marxista–leninista esztétika mércéje továbbra is érvényben

²⁰ Deák Ferenc írta az 1948/49-es forradalom és szabadságharc leverése után Báthory Gézáné Inkey Szidóniához intézett, 1957. január 10-én kelt levelében, hogy a „reánk zúdult vihar”, és „a hatalom folytonos megtámadásainak” közepette a magyar nemzet csak úgy menthető meg, ha a társas érintkezés nyelve a magyar marad, és a kultúránkat ápoljuk minden olyan helyen, ahol „a hatalom szava nem hat”. Idézi: Csapody 2005: 303.

²¹ Aczél–Méray 1959.

²² Ehrenburg 1955. A példányszámra vonatkozó adatokat lásd Sztika-lin 2007: 6.

²³ Lukács Györgyről jelentő „Kelemen Anna” (Kerényi Mária) fontosnak tartotta feljegyezni, hogy a filozófus külföldről megkapta a *Zsivágót* (Szőnyei 2012. I: 221). Magyar fordításban csak 1988-ban jelent meg.

maradt, sőt alapjait újra és újra „megerősítették”,²⁴ annak is ki kellett derülnie, hogy helytelen az összehasonlító irodalomtudományt egészében polgári áltudományként elítélni.

Magyarországon elsősorban a Tudományos Akadémia intézetei voltak azok, amelyek – kapcsolódva a szovjet vitákhoz – megkísérelték kutatási területüket bővíteni, hatásukat a tudományos élet folyamataira kiterjeszteni.

1960-ban, az Irodalomtörténeti Intézet folyóiratának májusi számában megjelent egy feljegyzés az összehasonlító irodalomtörténet problémáiról tartott vitaülésről. „Az Intézet Világirodalmi Osztályán 1960. április 7-én L. Sargina beszámolt a Moszkvában 1960. január 11–15-ig tartott konferenciáról, melyen a szovjet irodalomtörténészek az összehasonlító irodalomtörténeti kutatás helyzetét vitatták meg.”²⁵ A hozzászólók – Szilágyi László, Rába György, Kemény G. Gábor, Nyíró Lajos, Kovács József, Horányi Máttyás és Vajda György Mihály – fontosnak tartották, hogy a jövőben Magyarországon is több figyelmet szenteljenek a komparatiztika elhanyagolt területének.²⁶ Az *Irodalomtör-*

²⁴ Beresztnyeva–Nyedosivina (obsaja redakcija) 1960. Magyarul is megjelent: S. Nyíró (szerk.) 1961.

²⁵ H[orányi] 1960: 629.

²⁶ A nemzeti irodalomtörténet írás kialakulását követve 1877 és 1888 között volt már folyóirata Magyarországon a komparatista kutatásoknak is: Meltzl Hugo Brassai Sámuellel közösen szerkesztette az indulásnál évi 20 számra tervezett, hat nyelven publikáló kolozsvári periodikát: *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok* (*Zeitschrift für vergleichende Litteratur / Journal d’Histoire des Littératures Comparées / Periodico pella storia letteraria comparativa / A weekly paper for the comparison of history of literatures / Papel periodico por la comparación de las producciones de las literarias*). Részlet az első szám előszavából: A folyóirat „nehézségei annál jelentékenyebbek, mivel feladatával tudomásunk szerint elhagyatva áll, nem lévén t. i. előde sem pedig társa, valamennyi egyéb művelt népek irodalmában, ezen főül olyan tudománnyal foglalkozván, mely bölcsőben fekszik még a nagy művelt népeknél is: modern tudomány, melynek mindazonáltal nálunk már rég kezdtek belátni roppant nagy előnyeit, sőt nélkülözhetetlenségét; különben nem teremtettek volna számára tanszéket éppen a legújabb időkben, az országos két egyetemek egyikén. A mint az egyes individuum az ő

téneti Közlemények ugyanebben a számában volt olvasható az a hír is, hogy az intézet vezetése elhatározta: létrehoz egy három tagú irodalomelméleti kutatócsoportot. Indoklás: „Irodalomtudományunk jelenleg egyik legelhanyagoltabb és legkevésbé művelt ága az irodalomelmélet. Folyóíratainkban csak szórványosan találunk irodalomelméleti tárgyú írásokat. Az irodalomtörténeti művekben pedig a szerzők az irodalomelméleti problémákat csak futólagosan érintik és részletesebb kifejtésükre csak ritkán vállalkoznak.”²⁷ E kemény ítéletet a kor követelményeinek megfelelően követnie kellett a „vörös farok”-nak: „Ez a tarthatatlan helyzet erősen kihat irodalomtudományunk ideológiai színvonalára, s egyik akadálya a marxista szemlélet és módszer további erősödésének.”²⁸ Bár, gondolom, valóban akadályozhatta a marxista szemlélet és módszer erősödését, hogy sajátos módon, ahogy a közlemény is megállapítja, a magyar irodalomtörténeteseknek még 1960-ban is nélkülözniük kellett Marx és Engels, továbbá Lenin irodalomról és művészetéről szóló írásainak teljes gyűjteményét, de – „figyelembe véve az irodalomtudomány, az irodalmi és művészeti élet, az iskolai oktatás, az olvasóközönség igényeit”²⁹ – még inkább szükség volna a marxizmus látókörén kívül eső magyar és nemzetközi elméleti előzmények és a jelentős kortársi eredmények megismerésére és megismertetésére. Ennek érdekében sorozatokat kívántak indítani. „Az irodalomelmélet klasszikusai”-nak első kötete 1963-ban meg is jelent: Gotthold Ephraim Lessing elméleti írásait tartalmazta Vajda György Mihály gondozásában.³⁰ De a sorozat második, s egyben utolsó kötetére egészen 1970-ig kellett várni, s azt sem az intézet munka-

embertársát legkevésbé sem nélkülözheti, úgy az egyes népek sem élhetnek meg szakadatlan közlekedés nélkül a szellemi vagy irodalmi téren.”

²⁷ Ny[író] 1960: 624.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo.

³⁰ Lessing 1963. Ez a mű folytatása és kiegészítése volt Vajda kismonográfiájának, amely még egy korábbi: népművelési koncepció keretében készült.

társai szerkesztették: Bán Imre a debreceni, és Koltay-Kastner Jenő a szegedi egyetem tanárai adtak képet az olasz reneszánsz irodalomelméletéről.³¹

Az intézet erőit rövidesen egy másik program kötötte le. Két akadémikus: Turóczi-Trostler József, az ELTE BTK Német Nyelv és Irodalomtörténeti Tanszék egyetemi tanára és Sőtér István, az intézet igazgatója kezdeményezte, hogy az I. osztály egy nagyszabású, nemzetközi összehasonlító irodalomtudományi konferenciát rendezzen nyugati kutatók bevonásával. Hogyan kaphatta meg ez a „merész” elképzelés a szükséges támogatást? Ismét emlékeztetnünk kell a politikai háttérre: a Kádár-kormány minden fővárosunkba látogató nyugati tekintélyt: politikust, újságíró, művészt, tudóst státuszának elismeréseként értékelt és pozíciójának megerősítéseként tartott számon azokon a tárgyalásokon, amelyeket az Egyesült Államok képviselőivel folytatott a „magyar kérdéstről”. Hat évvel azután, hogy az ENSZ Biztonsági Tanácsa 1956. október 28-án a szovjet agressziót elítélte, s határozata a szovjet vétó következtében a közgyűlés elé került, a Kádár-kormány erőfeszítései sikerrel is jártak. 1962. október 20-án a magyar–amerikai titkos megbeszélésen szóbeli megállapodás született: ha a magyar kormány általános amnesztiában részesíti az 1956-os forradalomban részt vevőket, az USA azon lesz, hogy a magyar kérdést levegyék az ENSZ napirendjéről. Az összehasonlító irodalomtudományi konferenciára 1962. október 26. és 29. között került sor az Akadémia székhelyén. A résztvevők zöme „keletről” jött, de szép számmal képviselték magukat a „nyugatiak” is. A jól dokumentált összejegyzet³² érzékletes képet ad az irodalomtudomány korabeli, erősen ideológiai megfontolások által meghatározott céljairól és módszereiről. Ugyanakkor jelentősen befolyásolta a szegedi egyetem bölcsészkarán kialakulóban lévő kutatási profilokat. A konferencián ugyanis előadást tartott Halász Előd és Vajda György Mihály is: két germanista,

³¹ Koltay–Kastner–Bán 1970.

³² Valamennyi előadás a viták összefoglalásával együtt megjelent: *Acta Litteraria* 1962.

akik az irodalomelmélet szegedi műhelyének létrejöttében és történetében fontos szerepet játszottak. Halász, mint az 1957-ben visszaállított Német Nyelvi és Irodalmi tanszék újra kinevezett vezetője, és Vajda, mint az 1974-ben Szegeden létrehozott általános és összehasonlító irodalomtudományi tanszék vezetője.

A francia, német és orosz nyelvű előadásokat befogadó konferencia fő témája az összehasonlító irodalomtudomány helyének tisztázása volt az irodalomtudományon belül, valamint annak a terminológiának a megvitatása, amellyel az irodalomtudomány egyáltalán, és különösen ennek összehasonlító ága eredményre dolgozhat. Mindkét területen lényegében két felfogás vitázott egymással – közvetve az előadások legfontosabb állításai révén, de közvetlenül is az előadásokat követő vitában. Az egyik oldal a marxista–leninista esztétika alapjaira kívánta felépíteni álláspontját, a másik oldal nem tartotta ezeket az alapokat elég szilárdnak, vagy egyszerűen figyelmen hagyta őket. Ezekből a perspektívákból az összehasonlító irodalomtudomány művelését egyrészt azzal lehetett legitimálni, hogy szükség van egy olyan összehasonlító vizsgálati módszer kidolgozására, amely lehetővé teszi az eltérő társadalmi feltételek között létrejövő irodalmak fejlettségének értékelését – legyen szó olyan szocialista országok irodalmáról, amelyek a marxi felfogás alapján a szocializmus kommunizmus felé haladó építésének – részben eltérő hagyományaik miatt – eltérő szakaszában vannak, vagy legyen szó a szocialista országokkal versenyben álló kapitalista országok és a „harmadik világ” irodalmáról.³³ Másrészt az összehasonlító irodalomtudomány művelése mellett azzal lehetett érvelni, hogy a

³³ A békés koegzisztencia politikája gazdasági „alapokat” illetően sem légedhetett meg annak deklarálásával, hogy a szocialista gazdaság fejlettebb, mint a kapitalista – szükségessé vált olyan kritériumok kidolgozása, amely a gazdaság eredményességét a társadalmi berendezkedéstől függetlenül méri, és így a versenyben álló gazdaságok teljesítményét összehasonlíthatóvá teszi. Ennek az „összehasonlító gazdaságtudománynak” Lukács György nevelt fia, Jánossy Ferenc dolgozta ki a módszertanát az ötvenes években. Jánossy 1963.

különböző nyelveken létrejött irodalmi alkotások összehasonlító vizsgálata már évszázados hagyományokkal rendelkezik és jelentős eredményeket mutatott fel. A kérdés csupán az, hogyan folytatható ez a hagyományt a jelen körülmények között. Ugyanez a kettősség mutatkozott meg az összehasonlító irodalomtudomány alapvető terminusairól kialakult vitában: az egyik nézet szerint ezek a terminusok csak a marxi történelem- és társadalomtudomány alapjáról határozhatók meg, mások viszont azt az álláspontot képviselték, hogy a művészi alkotások egyes lényegi jegyei a létrejöttüket befolyásoló történelmi adottságoktól elvonatkoztatva is vizsgálhatók.

Az irodalomtudomány új megközelítési módjainak hazai alkalmazhatósága szempontjából tanulságos megfigyelni, hogy milyen hatással volt a kultúrpolitikai keretfeltételek változása az egyes előadásokban elfoglalt álláspontokra, illetve a vitában képviselt nézetekre. Ismét nyilvánvalóvá vált, hogy jelentős különbség van azok között, akik a sztálini korszak idején kialakult felfogásokat képviselik a koegzisztencia új szakaszában is, és azok között, akik ezeket meghaladni vagy megtagadni akarják. A korábbi bolsevista szakaszban a hatalom által diktált elv volt érvényben, miszerint „a Pártnak mindig igaza” van,³⁴ mégpedig minden kérdésben, amit csak a társadalmi együttélés keretében felmerül. A poszt sztálinista években a szovjet befolyási övezetben a párton belül is megjelentek azok a törekvések, amelyek a kom-

³⁴ A párt tévedhetetlenségének sajátos dogmájának működését Magyarországon Rajk László kihallgatási jegyzőkönyve mutatja be talán legtisztábban. Itt csak kivonatosan utalhatunk az 1949. június 7-én elhangzottakra. „Farkas Mihály: Ide hallgass Rajk! Te kérted azt a Péter [Gábor] elvtárstól, hogy ha lehetőség van arra, szeretnél beszélni a Párt képviselőivel, hogy őszintén feltárd hibáidat. Rajk, itt az alkalom, hogy utoljára élj vele, a Párt áll előtted [...] Rajk László: [...] kérlek titeket, hogy ne legyen itt egy tragikus tévedés. [...] Kádár János: Hát mondd csak, Rajk, miért nézel bennünket hülyének, hát miért nem Gerő vagy Révai vagy Farkas vagy én ülök a te helyedben? Miért nem velünk szemben téved tragikusan a Párt? Mondd, miért?” Farkas–Kádár–Péter–Rajk: Kihallgatási jegyzőkönyv 1995: 47; 53.

munista párt irányító szerepének érvényesítését a marxi–lenini elmélet tudományos magasabbrendűségére kívánták alapozni. Így a kulturális szférát is ki akarták vonni a közvetlen, „kézi vezérlésű” irányítás alól, s helyette olyan kultúrpolitikát igényeltek, amely marxista esztétika hegemoniáján alapul. Azonban a budapesti konferencián elhangzott előadások és hozzászólások megmutatták, hogy az új, „elvibb” politika a kommunista pártok hegemoniájának biztosítása szempontjából jelentős kockázatokkal jár: Minden „szocialista” országban csak egy kommunista párt működött, de a marxi elméletnek sohasem volt egységes értelmezése, ideértve a marxista filozófusok értelmezéseit is a szovjet befolyási övezeten belül és kívül. Az értelmezés sokrétűségének és sokféleségének az esztétika és irodalomelmélet területén nem az volt a fő oka, hogy nem jelent volna meg Marx, Engels és Lenin irodalomra vonatkozó nézeteinek *teljes* gyűjteménye.³⁵ E területen inkább arról volt szó, hogy a marxi történelem- és társadalomtudomány alaptéziseit csak marginálisan vagy csak közvetetten lehetett az irodalomtudomány kérdésfelvetéseire vonatkoztatni.

A konferencián lefolytatott viták is nyilvánvalóvá tették, hogy a művészetekre és közelebről az irodalomra vonatkozó korábbi „marxista” álláspontok helyességét nem az elmélet hibátlan-sága, hanem egyedül a párt korlátlan hatalma biztosította. Ha megszűnik ez az instancia mint megkérdőjelezhetetlen ítélőszék, azonnal nyilvánvalóvá válik, hogy az „alapok” valójában igen ingatagok, megerősítésük pedig, ha egyáltalán lehetséges, többféle módon képzelhető el.

Lukács György életútja ezt a folyamatot világosan felfedi. Lukács volt az a marxista filozófus, aki Mihail Alekszandrovics Lifsiccsel együttműködve 1933-tól a Szovjetunióban, és 1945 után Magyarországon a marxista esztétikának – súlypontjában irodalmi művek vizsgálatával – formát és tartalmat adott. A második világháború alatt azonban börtönbe vetették, majd száműzték Moszkvából, s ezzel a Szovjetunióban elveszítette irányadó

³⁵ 1960-ig a következő válogatások jelentek meg magyarul: Marx–Engels 1946, Lenin 1951. Értelmezésükhöz: Zsdanov 1949.

szerepét. Magyarországon háttérbe szorítása akkor következett be, amikor 1949/1950 fordulóján lezárult az átmenet a többpártrendszerből az egypártrendszerbe. Ahogy a Szovjetunióban Andrej Alekszandrovics Zsdanov, Magyarországon Révai József vette át a szerepét, s ezután Sztálin haláláig ők voltak „a Párt”, nekik volt mindig minden kultúrpolitikai kérdésben, irodalmi minőség megítélésében igazuk. 1962-ben, a konferencia idején Lukács György 1956-os szereplése miatt – néhány napig művelődési miniszterként tagja volt a Nagy Imre-kormánynak is – rákényszerített belső emigrációban élt Budapesten Duna-parti lakásában, kilátással a Gellért-hegyi Szabadság-szoborra. Lukács, az Akadémia tagja, nem vehetett részt abban a vitában, amit néhány villamosmegállóval arrébb, az Akadémia üléstermében két marxista irodalomtudós, az NDK-ból érkező Wilhelm Girnus és Hans Mayer folytatott több résztvevővel együtt az irodalom „történeti” megközelítésének mibenlétéről és a „realizmus” fogalmának tartalmáról és terjedelméről. Girnus, aki épp a konferencia előtt váltotta az oktatási minisztériumban lévő államtitkári székét egyetemi tanári székre a berlini Humboldt Egyetemen, hogy ott az általános irodalomtudományi tanszéket vezesse, a budapesti konferencián szembesült talán először azzal, milyen az, amikor a „helyes” álláspont kialakítása nem a hivatal joga, hanem a meggyőző érvelés feladata. Meg kellett hallgatnia, hogy Mayer, ekkor még a lipcsei egyetem professzora, a realizmusról folyó vitában Lukács nézeteit bírálja, holott Girnus ebben az időben a sajátos német viszonyokból következően Lukács oldalán állt.

„Nekem, szemben más marxista nézetekkel, szemben Lukácsal, nagyon erős kétségeim vannak afelől, hogy a »realizmus« – úgy, ahogy eddig használták – egy materialista esztétika foglalatja és alapfogalma lehet, vagy ha lehet, akkor lényegesen új és más formát kell öltenie. Például Lukács György munkája Thomas Mannról és Kafkáról, amelyben Kafkát formalistának és dekadensnek, Thomas Mannt azonban realistának tartja,³⁶ úgy

³⁶ Lásd Lukács 1958.

érvel, hogy álláspontja tarthatatlan, amely ellen minden további nélkül kifogással élhetnek. Mindent, amit Lukács Kafka ellen felhoz, a dekadencia vádját, minden további nélkül alkalmazhatom Thomas Mannra is, és minden realiztikus elemet, amivel Lukács Thomas Mann esetében dolgozik, minden további nélkül megtalálhatok realiztikus elemként Kafkánál is.³⁷

Előadásában Vajda György Mihály is bírálta Lukács Györgyöt. Ő a magyar összehasonlító irodalomtudomány elsorvasztásáért tette felelőssé a marxista filozófust. „1948-ban, a magyar irodalomtudományi élet újrászervezése közben az összehasonlító kutatást Lukács György heves kritikával illette. Lukács főleg a mikrofilológiai módszereket és az irodalom pozitivistá szemléletének maradványait kifogásolta, és ezt joggal, bár ami a magyar kutatás fő irányvonalait illeti, bizonyos mértékig már megkésve. Leszámolást követelt »a régi típusú, úgynevezett összehasonlító irodalomtörténet módszereivel«, kiemelte »a mechanikus hatás- és párhuzamkutatások stb. terméketlenségét«.³⁸ Hangsúlyozta a befogadó ország gazdasági struktúrája, szociális szükségletei, társadalmi fejlődési irányai figyelembevételének fontosságát az irodalmi kölcsönhatások vizsgálatánál. Ezek aktuális követelmények voltak. De a kor szellemi állapotában Lukács hangnemét tekintve elutasító kritikája nem az összehasonlító irodalomtudomány megújulását, hanem majd egy évtizedig tartó visszaszorítását eredményezte.”³⁹

A következő évben a konferencia fő referátumai teljes egészükben, de a vita mellőzésével, a szekciókban elhangzott előadások pedig válogatva magyarul is megjelentek az intézet folyóira-

³⁷ *Acta Litteraria* 1962. 5: 97.

³⁸ Vajda György Mihály német nyelvű előadásában nem adja meg a Lukács-idézetek helyét: Lukács 1948: 864. Újraközölve: Lukács 1970: 496. Figyelemre méltó, hogy a tanulmányokat feldolgozó, 21 oldalnyi terjedelmű, kéthasábos tárgymutatóban (659–680) a Lukács-előadás itt idézett részében is előforduló „fogalmak”, mint „összehasonlító irodalomtörténet”, „hatáskutatások” stb. nem szerepelnek.

³⁹ *Acta Litteraria* 1962. 5: 310 k.

tában.⁴⁰ Vajda sok információt tartalmazó áttekintése a magyar összehasonlító irodalomtudomány fő áramlatairól azonban nem a válogatott tanulmányok között jelent meg, hanem a konferenciát megelőzően egy bővebb változatban a *Világirodalmi Figyelő*ben.⁴¹

Halász Előd tanulmánya azonban sem a konferencia előtt, sem utána nem jelent meg magyarul. Halász *Regénymodellek és összehasonlító irodalomtudomány* címmel tartotta meg előadását német nyelven a „Poétique comparée – stylistique comparée” szekcióban. Fejtegetései feltehetőleg a *Világirodalmi Figyelő* szerkesztői részéről az „amarxista” és súlyosan „formalista” minősítést kapták. Halász előadása kezdetén Vajdához hasonlóan történelmi érveket hozott fel témaválasztása indoklásául: amiről beszélni kíván, nem neki kellett feltalálnia. Azok a kísérletek, amely a művészetek, és közelebbről a regények természettudományos egzaktságú leírását tűzték ki célul, nem újak, és már figyelemre méltó eredményeket mutattak fel. Utalt Carl Henry Grabo *Technique of the Novel* (Chicago etc., 1928), Boris Viktorovič Tomaševskij *Theorija literaturi. Poetika* (Leningrad, 1931-es kiadás) és Harold Weston *Form in Literature. A Theory of Technique and Construction* (London, 1934) munkáira. Válaszra váró kérdéseknek tekintette azonban a következőket: az eddigi kísérletek milyen mértékben voltak képesek a regény egzakt módon megragadható és vizuálisan ábrázolható adatait feltárni. Továbbá: a feltárható adatok közül melyek relevánsak az összehasonlító irodalomtudomány számára? Ebben az összefüggésben foglalkozott Halász az ábrázolhatóság és a relevancia szempontjából a regény olyan pontosan mérhető adataival, mint a terjedelem, a tagoltság, a szereplők száma, az ábrázolt történet hossza, az elbeszélés tempója, a történet helyeinek eloszlása. Előadása végén Halász felsorolta azokat a műveket, amelyeknek két- vagy háromdimenziós modelljei rendkívül időigényes munkával már elkészültek, illetve elkészülésük várható volt: Thomas Mann: *A varázshegy*

⁴⁰ *Világirodalmi Figyelő* 1962. 8 (4): 473–512. és 1963. 9 (1): 1–58.

⁴¹ Vajda 1962.

(*Der Zauberberg*), Leonhard Frank: *Haramiak bandája* (*Die Räuberbande*), Heinrich Böll: *Ádám, hol voltál?* (*Wo warst du, Adam?*) és *Biliárd fél tízkor* (*Billard um halb zehn*), Heimito von Doderer: *A Strudlhof-lépcső* (*Die Strudlhofstiege*), John Galsworthy: *A vagyon ura* (*The Man of Property*), Aldous Huxley: *A vak Sámson* (*Eyeless in Gaza*), André Gide: *A pénzhamisítók* (*Les Faux-Monnayeurs*), William Faulkner: *A hang és a téboly* (*The Sound and the Fury*), Jean Paul Sartre: *Az undor* (*La Nausée*).

Hogy mi volt ezekből a munkákból kész, és milyen színvonalon, ennek kiderítése külön kutatást igényelne. Azt azonban tudhatjuk, hogy Halásznak az 1961-ben a Tudományos Minősítő Bizottságához (TMB) benyújtotta értekezése részben *A varázshegynek* a konferencián bemutatott módszerrel készült modelljére támaszkodott.⁴² Azt is megerősíthetem, hogy az előadásban említett Böll-regények időszerkezetéről valóban készült grafikus modell: Koncz János 1961-ben végzett hallgató egyetemi doktori értekezésének melléklete volt.⁴³ Az én szemináriumi csoportomban, 1964-ben Thomas Mann novelláinak grafikus modelljeit készítettük el. Mindeközben egy szót sem hallottunk Grabórról, Tomasevszkijról vagy Westonról, de azokról a germanistákról sem, akik e téren dolgoztak. Gondolok itt Robert Petsch *Wesen und Formen des Erzählkunst* (1934) című munkájára vagy Günther Müller morfológiai tanulmányaira, amelyek közül kiemelendő az 1947-ben megjelent „Die Bedeutung der Zeit in der Erzählkunst”, vagy Eberhard Lämmert *Bauformen des Erzählens* (1955) című könyvére.

Ezeket a könyveket csak jóval később ismertük meg, szereztük be. Halász Előd óráin az oktatás az ógörög peripatosz hagyományait követte, amennyiben egy-egy kérdéskört vizsgáltunk vagy vitattunk meg, anélkül hogy a megvitatásánál a különböző álláspontok képviselőit megismertük volna. Ez azzal az előnnyel járt, hogy a német szakon nem kellett és nem is lehetett méricskélgni,

⁴² Halász 1961.

⁴³ Koncz [1964.] A két felsorolt regény mellett Böll *Haus ohne Hüter* című regényéről is készült grafikus modell.

hogy egyes nézetek képviselői melyik marxista iskolához miként viszonyulnak, viszont megnehezítette azok dolgát, akik egy-egy kérdésben a vonatkozó szakirodalom segítségével mélyebb ismeretekre akartak szert tenni. Mivel nevek híján nem fordulhatunk azonnal a „tovább vezető” szakirodalomhoz, kénytelenek voltunk magunk továbbgondolni, egymás között megvitatni a hallottakat. Ebből adódott az irodalomelmélet alakulásban lévő szegedi műhelyének meghatározó sajátossága: nem valamely meglévő irodalomelméleti irányzat követőjeként jött létre. A munkája során felmerült kérdésekhez keresett irodalmat, sokszor olyan szerzők tanulmányait és könyveit összekapcsolva és saját felfogásába integrálva, akik maguk különböző iskolákhoz tartoztak, és esetenként olyan területeken dolgoztak, amelyek hagyományosan nem is érintkeztek az irodalomelmélettel.

A német szak kis szak volt: a hatvanas években 10-15 hallgatót vettek fel ide. A Halász-szemináriumok tematikája hosszú ideig azonos volt, így különböző évfolyamok német szakos hallgatói között is kialakulhatott párbeszéd. Továbbgondolásra adott okot a grafikus modellek készítésénél felmerült problémák megoldása is. Azt tapasztaltuk ugyanis, hogy az „egzaktan mérhetőnek” tartott kategóriák közül néhány igencsak különböző értékkel szerepel azonos novellák különböző hallgatók által készített modelljeiben. Ugyanakkor elkezdtük más műfajokra is kiterjeszteni az egzakt mérések és ábrázolások kísérletét. Én például elkészítettem Paul Celan *Halálfuga (Todesfuge)* című versének modelljét, amely szintén több évfolyam szemináriumi programjában szerepelt. Így indult el az, amit az 1970-es évek elejéig „Halász-iskola”-ként emlegettek, és amely ebben a fázisban, az 1960-as évek elején még valóban Halász-tanítványok iskolája volt. Mesterüktől kapták az indíttatást, és a mester figyelme kísérte őket. Hiszen ebben az időben a negyvenes évek elején járó tanszékvezetőnek, a BTK dékánjának az volt a terve, hogy az 1957-ben „alkalmi erőkkal”, más tanszékekről és intézményekből összeverbuvált, idősebb kollégákkal újraindított tanszékét fiatal, általa képzett erők bevonásával a magyar germanisztikai kutatások vezető műhelyévé építse ki. Az 1961-ben végzetek közül Koncz János ambícióit Halász politi-

kai irányba terelte. Sikerrel: gyorsan emelkedő pályáján MSZMP Csongrád Megyei Bizottságán előbb Komócsin Mihály első titkár mellett volt a kulturális területért felelős titkár, s az maradt Komócsin 1985-ben bekövetkezett leváltása után is, majdnem a rendszerváltásig. Az 1963-ban végzett Kanyó Zoltán Bertolt Brecht-ről írta szakdolgozatát, majd egyetemi doktori értekezését.⁴⁴ Elméleti tájékozódásának középpontjában hallgató korában még Hegel esztétikája állt, legalábbis ez időben folytatott beszélgetéseinkből ez derült ki. Az 1964-ben végzett Csaplár Ferenc a magyar szakon kapott ösztönzés hatására A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumával kezdett behatóbban foglalkozni. A Halász által felvetett elméleti kérdések iránt legfogékonyabbnak az 1960-ban induló évfolyamban a német szakon én mutatkoztam, majd az utánunk következő évfolyamon Bonyhai Gábor. Egyidősek voltunk, csak őt két évig nem vették föl, nekem elegendőnek bizonyult egy év fizikai munka meg egy családi vonalon talált támogatás, hogy Szegeden érett legyek az egyetemi tanulmányokra. Rövidesen egymásra is találtunk, és beszélgetéseinkből diákköri dolgozatok, majd ennek nyomán publikációk is születtek: az első kettő tekinthető a „Halász-iskola” első jelentkezésének országos tudományos fórumon.⁴⁵ Ami itt megjegyzendő: ezeket a tanulmányokat nem Halász Előd ajánlotta a *Kritika*, illetve a *Helikon* szerkesztőségének figyelmébe. Engem Diószegi András hallgatott meg 1965-ben a budapesti országos diákköri konferencián, és kérte el előadásom kéziratát a *Kritika* számára. Bonyhai Gábor személyét és írásait Tamás Attila ajánlotta az Irodalomtörténeti Intézet figyelmébe. Bonyhai 1968-ban nemcsak publikálási lehetőséget kapott a *Világirodalmi Figyelő*ben, de 1967-ben egy ideiglenes helyettesítő állást is, amely kényszerű moszkvai „aspirantúrája” után véglegessé vált az időközben osztályá fejlesztett irodalomelméleti csoportban.

Miért voltunk Diószegi vagy Tamás segítségére rászorulva? Mert Halász Előd tanszéképítő lendülete időközben megtört,

⁴⁴ Kanyó 1966.

⁴⁵ Bernáth 1965 és Bonyhai 1968.

mint lassan kiderült, egyre tartósabban, majd a hetvenes évek végén végérvényesen. Ennek fő oka a TMB-hez benyújtott értekezéseinek sorsában keresendő. Tudnunk kell, hogy a TMB is a magyar tudományos élet „szovjetizálásának” terméke volt. Már 1949-ben megkísérelték létrehozását a tudományos kutatás és a kutatók személyes előmenetelének pártellenőrzésére, de intézményesülése csak 1951-ben valósult meg. E folyamatban az egyetemek már 1950-ben elvesztették jogukat a doktori fokozat adományozására és a habilitációs eljárások lefolytatására. Ezzel együtt a korábbi minősítések is érvényüket veszítették. Promovált vagy habilitált oktatók és kinevezett professzorok tudományos munkásságát a TMB szakbizottságai tekintették át, és ez alapján minősítették őket, illetve írták elő, hogy meghatározott idő alatt szerezzék meg a TMB által nyújtott „kandidátusi” vagy „tudományok doktora” fokozatot. Az 1956-os forradalom után, korábbi követeléseknek engedve, az egyetemek ugyan visszakapták jogukat a doktorálásra, és újra használni lehetett a korábban megszerzett egyetemi doktori címeket. De továbbra is fennmaradt a szovjet mintára létrehozott minősítési rendszer, sőt: 1958-ban törvényerejű rendeletben is megfogalmazták a tudomány művelőivel szemben támasztott politikai követelményeket. E szerint „tudományos fokozatot csak olyan, szakmailag arra érdemes szakemberek nyerhetnek, akik támogatják népi demokratikus rendszerünket és tevékenyen részt vesznek a szocialista társadalom építésében”.⁴⁶ A forradalom utóhatásai és a koegzisztencia követelményei által kialakult „komplex” helyzetben azonban nemcsak fegyelmező intézkedésekre, de gyors kinevezésekre is szükség volt. Ezért továbbra is lehetőség volt a minősítés „egyszerűsített” eljárására. Ilyen eljárásban, védés nélkül, a TMB 1960-ig 29 kandidátusi és 23 doktori fokozatot adományozott.⁴⁷

⁴⁶ 1958. évi 29. tvr. a tudományos minősítés rendszerének továbbfejlesztéséről (szept. 6.).

⁴⁷ Az adatot Kozári 2015: 190. közli igen informatív, alapos, kéziratokat is feldolgozó munkájában.

4. Hogyan lesz 1963-ban egy egyetemi tanárból kandidátus?

Halász Előd egyetemi tanár is átesett 1952-ben a TMB-vizsgálaton. Halász 1942-ben doktorált a Pázmány Péter Tudományegyetemen, értekezése *Ady és Nietzsche* címmel 1943-ban megjelent a Minerva Kiadónál. 1948-ban egyetemi tanári kinevezést kapott a szegedi egyetemen. 1952-ben arról értesítették Halászt, hogy az irodalomtudományi szakbizottság eddigi munkásságát nem tartja elegendőnek egy fokozat odaítéléshez.⁴⁸ Ugyanakkor felszólították, hogy legközelebbi nagyobb tanulmányát kandidátusi értekezésként nyújtsa be. Erre végül 1961 nyarán került sor, amikor is a TMB-nek megküldte *A polgári tudat válsága és a modern regény szerkezeti problémái (Az idő mint szerkesztési elv a Varázshegyben)* című értekezését, téziseit és publikációs listáját. A „Tisztelt Bizottsághoz” intézett kérelmében Halász megjegyzi: Tekintettel az 1952 és 1961 között közzétett tudományos munkáira, arra kéri a bizottságot, hogy értekezését „amennyiben arra érdemesnek tartja – [...] szíveskedjék doktori értekezésnek elfogadni”⁴⁹

A TMB nevében eljáró Garamvölgyi József, az I. Nyelv- és irodalomtudományok Osztálya szaktitkára az ügyrendnek megfelelően először is a kérelmező munkahelyének vezetőjéhez, Antalffy Györgyhöz fordult: „Rektor Elvtárs a Párttitkár elvtárs aláírásával is ellátott levélben szíveskedjék velünk közölni, egyet-

⁴⁸ E felülvizsgálat során a szegedi egyetem oktatói közül 1952-ben tizenhárman kaptak kandidátusi fokozatot, főleg a természettudományi karról. A bölcsész irodalmárok közül Halász Előd kollégája a kari Világirodalmi Intézetben, a 60 éves Koltay-Kastner Jenő lett kandidátus, akinek az MTA 1949. évi átszervezésekor az akadémiai levelező tagságát az Ideiglenes Intézőbizottság megszüntette (1949. november 29-én az MTA 1949. évi alapszabálya, 49. §. 4. bekezdés alapján). Levelező tagságát 1989 májusában – posztumusz – állították vissza.

⁴⁹ MTA Levéltár TMB /606/2. 1961. június 23. Az eljárásra vonatkozó valamennyi idézet forrása ebben a mappában található.

ért-e az egyetem vezetősége azzal, hogy Halász Előd tudományos fokozatot nyerjen” (1961. június 27.) Figyelemre méltó, hogy a szaktitkár nem nevezi meg, hogy melyik fokozatról van szó. Ezzel egyidejűleg kéri Halászt, hogy a megküldött adatlapot töltsse ki, és önéletrajzával együtt küldje vissza. 1961. augusztus 14-i keltezéssel megszületett a munkahely állásfoglalása. Az Antalffy György rektor és Rácz János egyetemi párttitkár aláírásával ellátott irat szerint Halász egyéniségének alapvető jellemzői: „Széleskörű szakmai-tárgyi felkészültség, rendkívüli tudományos elmélyülési készség, gondolatgazdagság és ötletesség.” Majd következett a kérelmező politikai beállítottságának megítélése és a szocialista társadalom építésében játszott szerepének bemutatása. „1945-től SZDP-tag volt, majd 1952-ig MKP, MDP-tag. 1952-ben tagkönyvének elvesztése miatt a pártból kizárták.⁵⁰ 1957 áprilisában újra felvételét kérte a pártba a sz [sic!] MSZMP nem új tagként vette fel, hanem régebbi párttagságának elismerésével.⁵¹

⁵⁰ E sorok írójának az 1960-as években Halász azt mondta, hogy már 1945-ben belépett a kommunista pártba, míg mások csak késlekedve vagy fokozatosan közeledtek a proletariátus vezető erejéhez. Belépését a pártba egy családi tanácskozás előzte meg: édesapja (Halász László, egy budapesti gimnázium igazgatója) a háború után aggódva mérlegelte egyetlen fiának karrierlehetőségeit, aki a Pázmány Péter Tudományegyetem Germán Filológiai Intézetében 1942-től előbb díjtalan gyakornok, majd 1943-tól fizetés nélküli tanársegéd volt. Doktori értekezésében Ady Endre írói habitusát a kommunisták által „náci ideológia előkészítőjének” tartott Friedrich Nietzschevel hasonlította össze. Végül a Szabolcsi család tanácsára, akiket 1944-ben a nyilas hatalomátvétel után Halász László gimnáziumában rejtett el, fiát a Vallás- és Közoktatási Minisztérium segítségével Szegedre helyeztette. Azt is tanácsolták, hogy lépjen be a pártba, s mindjárt az MDP-be, mert végül úgyis csak ez az egy párt lesz, mint a Szovjetunióban. Kizárásával kapcsolatban azt mesélte, hogy erre akkor került sor, amikor már harmadszor veszítette el pártkönyvét egy nagyobb ivászat során. A ki zárást megszavazó pártgyűlésen elhangzott egyik bírálatot is gyakran idézte baráti körben: „Halász elvtárs nem elég kemény bolsevik” – mondta rá egyik szintén polgári hátterű professzortársa.

⁵¹ „Az 1956-os forradalmat feltehetően illuzórikus próbálkozásnak tartotta, s ezért szorgalmazhatta már november 4. előtt is az MSZMP-be való

Az ellenforradalom idején bevásztották a Tudományegyetem Forradalmi Bizottságába, itteni tevékenysége azonban pozitívan értékelendő, szembeszállt az ellenforradalom oldalára állt akkori rektornak a Kar egyes kommunistáit üldöző tevékenységével.⁵² Társadalmi munkába, elsősorban sportvonalon bekapcsolódott,⁵³ de széleskörű és alapos eszmei tájékozottságát figyelembe véve politikai tevékenysége még fokozható és kívánatos is.” A végső összegzés: „Egyetértünk azzal, hogy dr. Halász Előd tudományos fokozatot nyerjen.” Ez a véleménye az MTA Központi Hivatala Személyzeti Osztálya főelőadójának, Baksay Zoltán történésznek is, amit az egyetemi véleményezésre írt rá. A következő lépéseket már Patyi Sándor szaktitkár tette meg, mert Garamvölgyi Józsefet időközben áthelyezték a Művelődési Minisztériumba. Szeptember 19-én felkérte az I. Osztály titkárát, Sótér Istvánt Halász kérelmének előzetes véleményezésére, és egyúttal az értekezés hi-

belépést, és bírálhatta az akkori rektort, Baróti Dezsőt, amiért a szovjet bevonulás után is tartotta magát az egyetemi tanácsnak a legvonalasabb oktatók felfüggesztéséről hozott határozatához. [...] Mindenesetre taktikus természetre enged következtetni, hogy »Sziklai« [Szekeres László irodalomtörténész] tudósítása szerint – nem kívánt elsőként belépni az MSZMP-be, ahhoz kötötte csatlakozását, hogy előtte két professzor lépjen be. 1957. április 4-én Halász tartotta az ünnepi beszédet, melyet a pártban ellentmondásosan ítélték meg, de az egyetemi párttitkár [...] szerint, amint »Sziklai« tolmácsolja szavait: »megfelelt, mert tudják ugyan, hogy nem az a Halász véleménye, de hát már az is nagy szó, hogy egy professzor nyilvánosság előtt így nyilatkozik«. Ügynöki jelentés Halász Előd ügyében, Szeged, 1957. május 28. ABTL, M-41884.” Scheibner 2014: 188.

⁵² Baróti Dezső rektor által eltávolítandónak ítélt oktatók: „Antalffy György és Kovács István jogászprofesszorok, Mérei Gyula, Karácsonyi Béla és Székely Lajos történészek.” Csákány 2010: 366.

⁵³ Halász Előd az 1940-ben alapított Szegedi Egyetemi Atlétikai Club (SZEAC) jogutódjának elnöke volt 1954-től, amikor is az 1948-ban alapított Szegedi Honvéd megszűnt, és újra az egyetem támogatta a várossal együttműködve a Szegedi Haladás néven futballozó NB I.-es csapatot. Elemző cikkben foglalkozott a csapat helyzetével: Halász 1954. Az 1955 januárjában létrehozott „Haladás Baráti Kör” négytagú titkárságába Halász Elődnét is bevásztották.

vatalos bírálójának is. Sem Sötér felkérése, sem Sötér véleménye – talán nem véletlenül – szövegszerűen nincs meg az Akadémia levéltárában, csak a felkérés tényét rögzítő irat és a vélemény elkészítéséért fizetett 500 Ft-ról szóló, október 2-án kelt kiutalás másolata tanúskodik az eseményről. De az ügyintézés adott szakaszában csakis arról lehetett szó, hogy a benyújtott publikációs lista és az értekezés alapján elfogadható-e Halász igénye a „nagydoktori” eljárásra. Az Eötvös-kollégista Sötér ugyan magyar–francia–német szakon végzett 1936-ban, de irodalomtudományi munkásságának súlypontját a francia, illetve a magyar irodalom képezte. Felkérését tudományos és politikai súlya mellett az motiválhatta, hogy 1950-től 1952-ig Szegeden a Világirodalmi Intézet vezetőjeként Halász (és Koltay-Kastner Jenő) főnöke volt.⁵⁴ Innét hívták vissza a szegedi születésű Sötért anyaintézetébe, az ELTE-re, ahol átvette a III. számú Magyar Irodalomtörténeti Tanszék vezetését. 1954-ben Kossuth-díjat kapott, 1955-ben az Akadémia levelező tagja, és az 1955/56-os tanévben az ELTE rektorának nevezték ki. Közben 1956. január 1-től annak a Tudományos Tanácsnak lett az elnöke, amely a Minisztertanács 2253/1955/XII. 24. számú határozatával létrehozott MTA Irodalomtörténeti Intézet munkájának megszervezésére volt hivatott. Közben Andics Erzsébet posztját átvéve 1956 februárjától decemberig még oktatásügyi miniszterhelyettes is volt, így csak 1957. január 1-től nevezhették ki formálisan is az Irodalomtörténeti Intézet igazgatójának. Ezen a ponton érintkezik újra Sötér és Halász pályája. Ugyanis 1950-ben, amikor hosszabb előkészületek után szovjet mintára elkezdődött az Akadémia tudományos intézeteinek kialakítása, sajátos módon sem a filozófia, sem az irodalomtudomány művelői nem kaptak intézetet. Az előzőnek létrehozását a Lukács-vita akadályozta. Kezdetben azért, mert még folyt a harc a vezető marxista ideológus pozíciójának megszerzéséért, később pedig azért, mert a vereséget szenvedőknek nem akartak menedékhelyet létesíteni. „Az MDP KB a filozófiai

⁵⁴ Közös munkájuk is volt: Baróti–Halász–Sötér (szerk.) 1951, amelyet 1954-ig évente kiadtak.

területet felügyelő, az Akadémia Filozófiai Bizottságát is vezénylő osztálya az 50-es évek elején már azon a véleményen volt, hogy nem önálló kutatómunkára van szükség, hanem a kész és lezárt marxi–lenini–sztálini elmélet gyors adaptációjára, ez pedig sem egy alapkutatási műhelynek, sem egy – Lukács vagy bárki más által vezetett – aspiránsképző intézménynek nem adott létjogosultságot.⁵⁵ Tekintettel arra, hogy 1950 és 1960 között az irodalomelméleti kérdések is a marxi–lenini filozófia, közelebbről az esztétika hatókörébe tartoztak, a filozófia intézetre vonatkozó álláspont befolyással volt az irodalomtudományi intézettel kapcsolatos tervekre is. A kezdeményező Akadémia első osztályának meg kellett elégednie azzal, hogy csupán egy Irodalomtörténeti Dokumentációs Központ jöjjön létre. A központ 1950 októberében kezdte el működését, fő feladata a külföldi folyóiratok feldolgozása volt – Halász Előd vezetésével. Halász e megbízatása akkor ért véget, amikor Sötért az ELTE-re hívták.

Visszatérve Sötér – szövegszerűen nem ismert – állásfoglalására, bizonyos, hogy az opponensi felkérést elutasította, és kikövetkeztető: nem javasolta, hogy Halász értekezését doktori értekezésként kezeljék. Ugyanis a doktori eljárásban három hivatalos bírálónak kell részt vennie, de Sötér véleményének beérkezése után, október 6-án csak két opponenst kértek fel: Mátrai Lászlót és Gyergyai Albertet. A három hónapos határidőt Gyergyai 1962. május, Mátrai – többszörös sürgetésre – 1962. november elejére teljesítette. Közben Halász bizonyára értesült arról, hogy csak két opponense van. Mátrait meghívta Szegedre előadást tartani az egzisztencializmusról (az Auditórium Maximum zsűfoglalásig megtelt), és felvette a kapcsolatot Sötérral – az októberi nemzetközi konferencia előkészítése és ülései bizonyára lehetőséget adtak személyes találkozásokra. December 29-én Bernáth Istvánné „elvtársnőnek”, a TMB szakbizottság ügyintézőjének megküldi „Sötér elvtárrsal történt megállapodás nyomán” diszertációjának egy további példányát is. Figyelemre méltó, hogy

⁵⁵ Horváth Pál 2000: 3.

Halász, aki nem engedte meg, hogy professzor elvtársnak szólítsák, és maga is csak a legritkább esetben használta ezt a korban általános megszólítást, most kétszer is kivételt tett. Igaz, Bernáth Istvánné esetében csak a címzésben, a megszólítás továbbra is, mint korábbi leveleiben: „Asszonyom” és a zárás: „kezét csókolja”. Nyilvánvaló, hogy Sőtér – legalábbis Halásznak nyilatkozva – már nem ellenzi a doktori eljárást: ezért a plusz példány és ezért kerül a levélre Bernáthné kézírásával „III. opp[onens]. Szabolcsi?” Szabolcsi Bence akadémikusnak 1963. január 25-én meg is küldi Halász értekezését azzal a kéréssel, hogy „mint a bíráló bizottság tagja” az 1963. február 18-ára kitűzött védésen „részét venni szíveskedjék”. A zenetudós felkérését a disszertáció zeneelméleti vonatkozásai indokolják. Nincs nyoma annak, hogy végül Szabolcsi Bence miért nem került be a bírálóbizottságba: a Halász Előd kérésére megküldött listában csak a következők szerepelnek: Elnök: Kardos László, Titkár: Mádl Antal. Bírálók: Mátrai László és Gyergyai Albert. Tag: Bóka László, Köpeczi Béla, Szigeti József, Szobotka Tibor, Vajda György Mihály. A védés folyamán Mátrai és főleg Gyergyai kifogásait hangoztatták, Szobotka – Mátraival és Gyergyaival is szembehelyezkedve – főleg az értekezés eredményeit emelte ki, amivel az elnök is egyetértett. Végül a kandidátusi fokozat megítélését senki sem ellenezte. Így 1963. május 8-án a TMB szakbizottsága és plénuma is jóváhagyta a védési bizottság álláspontját.

Ennek a leminősítésnek közvetlen következménye az volt, hogy Turóczi-Trostler József váratlan halálával az 1962 őszén megüresedő budapesti német tanszékre Halász nem kapott meghívást. De a leminősítés azt is megakadályozta, hogy a Magyar Tudományos Akadémia tagjává válasszák, mint Schmidt Henriket, elődjét a szegedi német tanszéken. A rangot adó akadémikusi címnél még fontosabb volt, hogy az akadémiai tagság a szovjet szférában védettséget adott a követlen politikai beavatkozással szemben, és előnyöket jelentett a kutatási források megszerzésénél. Halász ezért, most már kandidátusként, rövidesen egy második kísérletet tett a doktori fokozat megszerzésére. Ez engem is érintett. 1963 nyarán egy kollokvium után (vizsgakér-

dés: Goethe *Faustja*, téma: „*Da steh ich nun, ich armer Tor! / Und bin so klug als wie zuvor; / Heiße Magister, heiße Doktor gar / [...] / Und sehe, dass wir nichts wissen können!*”) Halász felajánlotta, hogy germanistát farag belőlem. Tudta, hogy Bakos Ferenc általános nyelvészeti tanulmányok felé kívánt engem terelni, de azt is, hogy én inkább a magyar irodalom iránt érdeklődtem, amelyből hasonlíthatatlanul jobban fel voltam készülve, mint a németből de – mint mondta – a magyar szakon nincs esélyem („nem szeret a Párt”), ő viszont ad nekem egy esélyt, csak csináljam azt, amire kér.⁵⁶ Mint rövidesen kiderült, az első kérése egy bibliográfia összeállítása volt. A tanszéki „TUKUFA”⁵⁷ keretből még pénzt is kaptam érte. Az egyetemi könyvtárban és az OSZK-ban magyar folyóiratokat és lapokat néztem át Thomas Mann-nal foglalkozó írásokat keresve. Ezen heti rendszerességgel másfél évig lelkesen dolgoztam: Halász terve ugyanis az volt, hogy a következő fokozatot „Thomas Mann magyar recepciója” témában fogja megszerezni.⁵⁸ Kutatási tervét azonban, amit az érvényes eljárás szabályzat szerint előzetesen jóvá kellett hagyatni, – ha jól tudom, 1965-ben – a TMB elutasította.

5. A szegedi helyzet 1965 után

Vessünk egy pillantást az intézet helyzetére ebben a szó szerint sorsdöntő – számos érintett sorsát eldöntő – időszak eseményeire. Elsőként Halász attól a tervétől állt el, hogy Hutterer Miklóst Szegedre hozza. Erre akkor nyílt volna mód, amikor Rácz Miklós nyelvész 1964-ben váratlanul meghalt. Az állást egy tudományos munkássággal nem rendelkező, a tanszéken véletlenül

⁵⁶ A szegedi bölcsészkar állapotáról a hatvanas években részletesebben Bernáth 2008 és általában a szegedi idegen nyelvi modern filológiai tanszékek történetéről Bernáth 1999.

⁵⁷ Tudományos Kutatási és Fejlesztési Alap

⁵⁸ Halász munkáját kellett folytatnom, aminek előzménye Hans Bürgin Thomas Mann-bibliográfiájának kiegészítése volt. Halász 1962.

felbukkanó középiskolai tanár, Márvány János kapta meg. 1991-ben Grazban megtudhattam Hutterertől, hogy Halász soha nem hívta Szegedre, de ha hívta volna, akkor sem jött volna. Szó volt tovább arról, hogy a „nagy tanszéknek” szüksége van a régi német irodalom jó ismerőjére is. Vizkelety Andrászt kell idehozni, tudtuk meg főnökunktől. Vizkelety kapott is felkérést, de ő ezt visszautasította. Az okot megírta visszaemlékezésében. A szegedi német lektor, akit még első szolgálati idejéből, az ELTE-ről jól ismert, azt tanácsolta neki, hogy maradjon az OSZK-ban: „Itt olyan eszközökkel folyik a harc, amelyekkel Te nem tudsz megbirkózni.”⁵⁹ Kanyó Zoltánt 1965 őszén már kinevezték tanársegédnek, én tanszéki könyvtáros állást kaptam. Bonyhai Gábor még ötödéves, végzés után Halász támogatásával a szegedi Egyetemi Könyvtár folyóiratosztályára került. Voltak könyvtárosi „sportállások” is az egyetemen, de nekünk keményen kellett dolgozni. Ugyanakkor a könyvtárosi állás új lehetőségeket nyitott meg: 1966 novemberében a Deutsche Forschungsgemeinschafthoz fordultam, megírva, hogy kutatómunkánkhoz alapvető munkák hiányoznak a könyvtárunkból. Néhány levélváltás után 4000 DM értékű lista összeállítását ajánlotta fel a bonni intézet. Így rendeltünk meg egy sor olyan könyvet, amelyet úgy gondoltunk Gáborral, hogy segítségünkre lehet az elméleti problémáink megoldásában. 1967. december 5-én adták fel a karácsonyi ajándékot, köztük olyan könyvekkel, amelyek beváltották a hozzá fűzött reményeket: Gottlob Frege: *Funktion, Begriff, Bedeutung*. Fünf logische Studien. 2. Auflage. Göttingen: Vandenoek und Rupprecht, 1966; Rudolf Carnap: *Einführung in die symbolische Logik mit besonderer Berücksichtigung über ihre Anwendung*. 2. Auflage. Wien: Springer Verlag, 1960 (az egyetemi könyvtárban felleltük az *Erkenntnis* című folyóirat néhány számát a harmincas évekből, így ismertük meg a Wiener

⁵⁹ „Hier wird mit Mitteln gekämpft, denen Du nicht gewachsen bist.” Vizkelety 2012: 240. A felkérésre valószínűleg nem a hetvenes évek elején került sor, mint ahogy erre a szerző emlékezik, hanem még hatvanas évek második felében.

Kreis törekvéseit és szerzőit); Roman Ingarden: *Das literarische Kunstwerk. Von den Funktionen der Sprache im Theaterschauspiel*. 3. Auflage. Tübingen, Niemeyer, 1965. Käte Hamburger: *Die Logik der Dichtung*. Stuttgart: Klett Verlag, 1957; Eberhard Lämmert: *Bauformen des Erzählens*. 2., durchges. Aufl. Stuttgart: Metzler, 1967 – hogy csak a legjelentősebbeket említsem. Megrendeltem Martin Heideggertől a *Holzwege* című kötetet is, amelynek 4. kiadása 1963-ban jelent meg a Klostermann-nál Frankfurtban, de a filozófus műértelmezései csalódást okoztak: maradtunk a Wiener Kreis eredményeire épülő tudományelméleténél. A könyvek nagy örömet, de nagy botrányt is okoztak: a politikai rendőrség is megjelent az intézetben. 1965-ban Bálint Sándor professzornak azért kellett nyugdíjba menni, mert egy bonni konferenciáról hazahozott könyvet kölcsönadott ismerősének – igaz, a könyv Méray Tibor Nagy Imre-életrajza volt.⁶⁰ Halász egyszer azt mondta nekem, ha valamiről tudom, hogy nem szabályos, akkor ne kérjek tőle arra engedélyt, legfeljebb csináljam, ha helyesnek gondolom. A *Deutsche Forschungsgemeinschaft* esetében ezt a tanácsot fogadtam meg, magam nevében leveleztem Dr. Horst Braunnal. Kiderült, hogy könyveket csak a főhatóság előzetes engedélyével lehet Nyugat-Németországból fogadni. Az ilyen és hasonló szabályozások – gondolok itt a nyugat-németországi publikációkra⁶¹ és a „TÜK”-re⁶², amelyek formálisan még a nyolcvanas évekig hatályosak voltak – egy ellenséges környezetben sok gondot tudtak okozni.

⁶⁰ A nagy visszhangot kiváltott esetről lásd Péter 1987: 25.

⁶¹ Első és egyben közös nyugat-németországi publikációnk 1975-ben ismét mozgósította a „szerveket” – mivel nem Halásztól kértünk engedélyt a kötet megjelentetésére, feljelentett bennünket (Bernáth, Árpád – Csúri, Károly – Kanyó, Zoltán 1975).

⁶² Titkos Ügyirat Kezelés. Konferencia, ösztöndíj, vendégtanári meghívás alkalmával külföldre vitt kéziratokat az intézmény erre megbízott képviselőjének be kellett mutatni, aki azokat „biztonsági” szempontból átvizsgálta, majd kivitelét egy lezárt csomagban engedélyezte. Kéziratokat, amelyek nem voltak a csomagban, a határon elkobozhatták.

Új lehetőségeket nyitott az angol szakos képzés újraindítása is. Az oktatás a Germán Nyelvek és Irodalmak Intézet keretében kezdődött, önálló tanszék csak 1970-ben alakult. Az új szakhoz új oktatókra is szükség volt, akik közül különösen Hankiss Elemér volt hatással a „Halász-iskolára”. Hankiss Elemér ebben az időben az MTA Irodalomtörténeti Intézetének munkatársa volt. 1956-os szereplése miatt, 10 hónapos vizsgálati fogsága után afféle száműzetésben élt. Félállású adjunktusi kinevezése a Germanisztikai Intézetbe felért egy amnesztiával. Hankiss Elemér magával hozta Szegedy-Maszák Mihályt, aki frissen végzett az ELTE magyar–angol szakán. Mindketten bekapcsolódtak annak az „Oberseminar”-nak a munkájába, amelynek keretében felsőbb éves hallgatók, fiatal és kevésbé fiatal oktatók, kutatók jöttek össze hetenként egy-egy téma megvitatására. Hankiss Elemér kapcsolatot teremtett az intézeti programok és az egyetemi munka között. Ez nem nyerte el Halász tetszését. Munkájuk nem kapta meg az elégséges támogatást sem az intézettől, sem a kartól – ebben az időszakban Halász ismét dékán is volt – ezért Hankiss 1968-ban, Szegedy-Maszák 1971-ben feladta szegedi állását. De időközben Szabolcsi Miklós támogatásával Hankiss Elemér már megszervezte az MTA I. osztálya Stilisztikai és Verstani Munkabizottsága keretében azt a konferenciát, amely a megújult magyar irodalomelméleti viták folyamatában mérföldkönek bizonyult. Az előadók két egymástól jelentősen eltérő stílusirányzathoz tartozó, klasszikus magyar vers vizsgálatára kaptak felkérést. Az egyik Babits Mihály *Ősz és tavasz között* című verse volt, a másik Kassák Lajos *A ló meghal a madarak kirepülnek* című „eposza”. A „puding próbája az evés” elvét követve a szervezők „arra kértek minden egyes előadót, hogy a két verset egyetlen, élesen exponált szemszögből, egyetlen módszerrel elemezze, a vitáülésre hagyva a módszerek-eredmények egybevetését és a két vers teljességre törő értelmezését”.⁶³ Nem árt újra felidézni, hogy Kassák és Babits 1956 előtt lényegében tiltott, 1956 után még mindig

⁶³ Hankiss 1971. a: [III.]

háttérbe szorított szerzők voltak, s hogy 1960-ig az értelmezés kérdéseinek hermeneutikai értelemben nem volt elméleti irodalma. És mégis: a háromnapos konferencián 23 előadás hangzott el,⁶⁴ és az előadókon kívül még 20 irodalmár vett részt az igen intenzív vitákban. Külön kimutatást érdemelne, hogy az előadók közül kik igazodtak a felhíváshoz, és mindkét verset elemezve egy módszert használtak. Elég legyen itt megjegyezni, hogy kevesen. A szegedi egyetemet Hankiss Eleméren és Szegedy-Maszák Mihályon kívül négyen képviseltük: Kanyó Zoltán, már a német tanszék tanársegéde, magam, mint a német tanszék könyvtárosa, Csúri Károly negyedéves angol–német és Simoncsics Péter negyedéves angol–magyar szakos hallgató. Bonyhai Gábor ekkor már a Lomonoszov Egyetem Világirodalmi Tanszékén „élvezte” aspiránsi státuszát. A vitaulésen a módszerek értékelésének fő szempontja „egzaktságuk” mértéke lett. Az egzaktság igénye szemben állt a „pártosság” megkövetelésével, így tudománypolitikai nézőpontból is értékelni lehetett és kellett. A hatalom álláspontját képviselők szerint egyedül a „marxista–leninista” filozófia alapján, azzal összhangban, ahogy Miklós Pál a vitában megfogalmazta: „a szocialista eszmék felügyelete alatt”⁶⁵ születhetnek valós eredmények, míg mások szerint csakis a tudományelmélet eredményeinek figyelembevételével. Miklós Pár „tűrő” álláspontjára: miszerint „az egzakt módszer is jó”, Voigt Vilmos azzal replikázott, hogy „csak az egzakt módszer a jó”.⁶⁶ Ez utóbbi álláspontot képviselve kapcsolódott be a „Halász-iskola” az országos és nemzetközi elméleti kutatások egyik jelentős áramába. Kanyó Zoltán előadásában már egy olyan irodalomelméletnek a lehetőségét vázolta fel, amely „a tudományos teória legmagasabb formáját” felöltve,⁶⁷ vagyis axiomatikus, deduktív rendszerben épül fel, a szemiotika eredményeire támaszkodva és azt tovább-

⁶⁴ Hankiss 1971 csak 22-t közölt: az egyik előadó, Petőfi S. János időközben Svédországba „disszidált”.

⁶⁵ Uo. 521.

⁶⁶ Uo. 531.

⁶⁷ Uo. 509.

fejlesztve közelíti meg az irodalmi művek műfaji és értelmezési kérdéseit. Előadásában ennek a kidolgozásra váró irodalomelmélet egy lehetséges elemének alkalmazását mutatta meg Babits Mihály verssorainak logikai-szintaktikai újrafogalmazásával.⁶⁸ Összevetve ezt Csúri Károly és az én konferencia-előadással, már észrevehető, hogy a kutatás súlypontjai a csoporton belül kezdtek eltolódni. A továbbiakban Kanyó egyre inkább az analitikus filozófia és a modális logika által felvetett kérdésekre kezdett koncentrálni, míg mi – egyre inkább Arisztotelész „lehetséges világáig” visszanyúlva – a művek felépítését meghatározó szabályok rendszerének feltárására törekedtünk.

Szabolcsi Miklós a sikeresnek értékelt konferencia folytatását javasolta, mégpedig Szegeden, ahol a novellaelemzés új módszerei kerültek a középpontba. Ezzel nemcsak a szegedi fiatalok munkáját kívánta elismerni, de Halász „iskolateremtő” tevékenységét is kiemelni, ezzel is segítve Halász előrelépését az akadémiai ranglétrán. 1970 tavaszán, a szegedi konferencia idején Bonyhai Gábor még a Moszkvai Állami Egyetemen dolgozott Roman Mihajlovics Szamarin professzor mellett Thomas Mann alkotásmódszerének feltárásán,⁶⁹ Kanyó Zoltán pedig az NDK-ban tanulmányozta a nyelvelmélet újabb eredményeit Wolfgang Steinitz vezette kutató csoportban (*Arbeitsstelle Strukturelle Grammatik an der Deutschen Akademie der Wissenschaften Berlin*), ahol Manfred Bierwisch is ismerkedett meg, és Lipszében, ahol Rudolf Růžička strukturalista kutatócsoportjával dolgozott együtt. Így a Germán Filológiai Intézetet csak hárman

⁶⁸ Kanyó szembeállítja a grammatikai értelemben vett szintaxist és a szemiotikai értelemben vett szintaxist, hangsúlyozva az előbbi korlátozottabb jelentőségét. Ugyanakkor Simoncsics Péter, egy szegedi Hankiss-tanítvány, Csúri Károly évfolyamtársa a Babits-vers grammatikai szintaxisát Robert Austerlitz tanulmányára (1958) támaszkodva elemezte új meglátásokhoz jutva.

⁶⁹ R. M. Szamarin (1911–1974) a nyugat-európai irodalmak fejlődési tendenciáit kutatta, és monográfiát írt John Milton munkásságáról. Az információkért Bagi Ibolyának mondok köszönetet.

képviseletük a „Metafora-, Idő- és Motívumstruktúra szekcióban”: Szegedy-Maszák Mihály („Metaforikus szerkezet a Kosztolányi- és a Krúdy-novellában”), Bernáth Árpád („Szempontok elbeszélő művek időstruktúrájának leírásához”), Csúri Károly („A Kosztolányi-novella motívum és embléma-rendszeréről”). Halász nem adott elő, de mint vendéglátó a konferencia záróülésén értékelte a hallottakat – és szellemesen, de határozottan megtagadta tanítványait.⁷⁰ Ezzel akart volna érdemeket szerezni azok előtt, akik Szabolcsi zárszavából csak azzal értettek egyet, hogy „a komplex marxista műelemző módszer kialakításában kell tovább lépünk?”⁷¹ Nem hiszem. Inkább annak a magatartásnak megnyilvánulását tapasztalhattuk, amely elégnek tartja saját teljesítményét ahhoz, hogy céljait elérje. Törekvéseinknek volt azonban valódi „marxista” ellenzéke is. Pándi Pál elérte, hogy a *Kritika* című folyóirat elméleti szakfolyóirat jellege megszűnjék, és az ELTE XX. századi Magyar Irodalomtörténeti tanszékén folyó munkát sem fertőzték meg a vers- és a novellaelemzés területén jelentkező új megközelítések. Ennek figyelembevétele is szükséges, hogy megértsük, hogy az egyetemi szférában miért éppen Szegeden folytak és folyhattak kísérletek az irodalmi művek magyarázatára olyan módszerekkel, amelyek a tudományelméletben megfogalmazott követelmények próbáját is ki akarják állni. Amikor 1971-ben a novellaelemző kötetrel együtt megjelent a verselemző kötet is, Király István naplójába elégedetten jegyzi fel: „Egyébként [Hajdú Ráfis] Besenyeivel együtt a Formateremtő elvek című kötetet, a strukturalizmust szidja.”⁷²

⁷⁰ Az eset részleteit lásd Bernáth 2008: 19.

⁷¹ Hankiss 1971b: 334.

⁷² Király 2017: 226–227.

6. Titokban készült értekezések – Halász Előd

Halász nem mondott le a „nagydoktori” fokozat megszerzéséről, de erről tanítványainak már nem volt tudomása.

1965-ben Vajda György Mihály kezdeményezésére megszületett egy tanulmánykötet terve, amely a 20. századi német irodalom jeles képviselőit volt hivatva bemutatni. Halász Előd Heinrich Böll írói portréjának megrajzolására kapott felkérést a Gondolat Kiadótól. Pók Lajos főszerkesztő gondozta a kötetet, amely 1966-ban meg is jelent.⁷³ Pók Lajos még egyetemi hallgatóként megismerhette Halász Elődöt: mindketten a Pázmány Péter Tudományegyetemre jártak a negyvenes évek elején. Pók Lajos egy évvel idősebb volt Halásznál, de csak 1946-ban fejezte be magyar–német szakos tanulmányait. Így lehet, hogy Halász tanította is őt. Pók 1959-ben került a Gondolat Könyvkiadóhoz. Ő vetette fel, hogy szükség lenne egy új német irodalomtörténetre is, s ha van szerző, aki ezt egyedül meg tudja írni, akkor az Halász. Halász elfogadta az ajánlatot, talán arra is gondolva, hogy nevét ne csak a német–magyar és magyar–német nagyszótár örökítse meg, amelyek szerkesztését szegedi német tanszék megszüntetése után 1950-ben kényszerből vállalta el.⁷⁴ A munka

⁷³ Vajda (szerk.) 1966.

⁷⁴ Az első „nagyszótár” – a német–magyar, Sztálin 70. születésnapjára jelent meg, megfelelő – cinikus – Sztálin-hivatkozással, rohammunkában, igen rossz színvonalon. A cél az volt, hogy minél több szócikk szerepeljen benne, mivel lemmánként fizették a munkát. Szakszavak, tájnyelvi kifejezések, sőt kitalált szavak növelték a terjedelmet, de a használatot segítő apparátus szinte teljesen hiányzott a szótárból. 1964 körül készült el a javított és bővített kiadás, de Halász alig vett részt az akadémiai szerkesztőség munkájának ellenőrzésében. A problémás szócikket tartalmazó dobozok többnyire ellenőrzés nélkül kerültek vissza Budapestre. Született viszont néhány „tréfás” szócikk nem létező szólásokkal, amely aztán szájról szájra terjedt. Amikor évfolyamtársaimmal – komolyan véve az 1952-es kiadás előszavában írtakat – összeállítottunk egy hibajegyzéket, Halász nem volt hajlandó átvenni tőlünk. De kaptunk érte egy jó tanácsot: „Árpád, szótárból nem lehet megtanulni egy nyelvet. Aki viszont tud egy nyelvet, annak

nagy lendülettel megindult, friss tanszéki könyvtárosként nekem kellett a hiányzó kézikönyveket beszerezni. Emlékszem, Rudolf Haym 1870-ben megjelent alapművét a német romantikáról – *Die romantische Schule, ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Geistes* – greifswaldi „testvéregyetemünk” könyvtárából tudtam távkölcsönzéssel megszerezni. Halász idővel egyre kedvetlenebbül folytatta ezt a munkát. Feleségének, Szász Anna Máriának kellett hathatósan besegítenie, akinek ezzel indult 1956 után újra tudományos munkássága. Az 1945 utáni lexikonszerűen megfogalmazott fejezeteket már ő állította össze.⁷⁵ A kézirat végső kialakításában Csúri Károly vett részt, aki 1969-ben végzett angol–német szakon, és gyakornokként lépett be a német tanszékre. Neki kellett kikutatnia, hogy az irodalomtörténetben megemlített műveknek van-e magyar fordítása. A német irodalom története két kötetben, több mint ezer oldalas terjedelemben 1971-ben jelent meg a Gondolat Kiadónál. Közismert volt tehát ennek a kötetnek a készülése, de senki sem tudta a tanszéken, hogy Halász ezt a munkáját doktori értekezésésként is benyújtja a TMB-hez. Furcsa is lett volna ezt elfogadnunk attól, aki gyakran hangoztatta: kezdő tudósként az ember egy irodalomtörténetet akar írni, később megelégszik egy életmű teljes feldolgozásával, végül belátja, hogy új tudományos eredményeket legfeljebb egy szűk, jól körülhatárolt témában érhet el.

nincs szüksége szótárra.” Az Akadémiai Kiadó monopolhelyzetéből fakadóan 1964 után a kétnyelvű szótáraknak számos változatlan utányomása született.

⁷⁵Halász irodalomtörténetét 1987-ben újra kiadták. Az 1945 utáni részt, összhangban az előzőekkel, deklaráltan a klasszikus irodalomtörténeti hagyományokat követve felismerhetően már Halász Előd maga írta. Ebben az időben – 1984 óta – már Budapesten élt, és az ELTE bölcsészkarán, Nagy Péter tanszékén oktatott. De szegedi tanítványairól nem feledkezett meg. Legalábbis folytatta a vitát velük a második kiadáshoz írt előszavának egy mondatával: „Ezt az eljárást, amely a mai, tudományosnak nevezett elméletek nézőpontjából konzervatívnak minősül, az a meggyőződésük sugallta, hogy minden ismeretterjesztő könyvnek [...] elsőrendű, sőt egyetlen feladata az olvasó szolgálata.” Halász 1987: 12–13.

Ki beszélhette rá, hogy igazi tudományos műveivel, terveivel elszenvedett kudarcok után ezzel a terjedelmes ismeretterjesztő munkával jelentkezzen a TMB-nél? Nem tudni. Az MTA irattárában meglelhető dokumentumok szerint Halász 1970. november 6-án fordult a TMB titkárához, hogy állapítsák meg, személye megfelel-e „a [tudományos fokozatokról és a tudományos minősítésről szóló 1970. évi 9.] tvr. 5. § (2) b. és c. pontjának”⁷⁶ – vagyis elismerik-e az adott tudományágazat alkotó művelését a kandidátusi fokozat megszerzését követően legalább három éven át, valamint közreműködését a tudományos közéletben – és kiadja-e a TMB értekezését hivatalos bírálóknak. A kérelemhez egy egylapos – rövid és pontatlan – irodalomjegyzéket is csatolt. Meisel János egyetemi tanár, TMB-titkár, 1970. november 24-én válaszolt Halásznak, és kérelmének kiegészítését kérte: publikációs jegyzéket még további két példányban, az utolsó munkahelyi minősítésének másolatát, részletes önéletrajzot, az egyéb tudományos tevékenységére vonatkozó iratokat, tudományos munkáira vonatkozó recenziók másolatát, továbbá tudományos munkáinak hazai és külföldi visszhangjára vonatkozó tájékoztatást. Ezzel megkezdődött egy olyan levelezés, amelynek mozzanatai rávilágítanak Halász sajátos viszonyára az őt körülvevő világgal. Amiről tudja, hogy meg kell tennie, azt úgy-ahogy teljesíti, ami csak elősegítené az eljárás sikerét, de nem lehet akadálya a folyamatnak, azt figyelmen kívül hagyja, vagy „értetlenül” áll vele szemben.

Munkahelyi minősítésként mellékeli Csákány Béla rektorhelyettes november 19-én kelt véleményét, amelyben csupa elismerő dolog áll: „Kivételes szakmai és tárgyi felkészültsége, gondolatbősége, vonzó egyénisége nagy hatást gyakorolnak a hallgatókra és tanszékének oktatóira is. Oktató munkájára jellemző: tudományos problémákat felvető és szellemesen megold-

⁷⁶ Akadémiai Levéltár TMB /1457/4. Az eljárásra vonatkozó valamennyi idézet forrása ebben az iratgyűjtőben található. Itt köszönöm meg a levéltár igazgatójának, Hay Dianának és munkatársainak a fellelhető források gyors megkeresésében és értelmezésében nyújtott segítségét.

dó élvezetes előadásmód. [...] Jó oktató munkája, tudományos eredményei, hasznos társadalmi-közéleti és pozitív politikai tevékenysége alapján a doktori értekezésének benyújtását javasoljuk.” Egyértelmű, hogy a minősítés az előző eljáráshoz beadott anyag felhasználásával született, némi stilisztikai javítással és kiegészítéssel: megemlíttetett a hallgatókra és tanszék oktatóira tett hatása is. Halász november 26-án – igen hiányosan – kitölti a doktori fokozatra pályázók részére szerkesztett stencilezett kérdőívet. Leveleit saját írógépén írja otthoni feladóval, és az első levélváltástól eltekintve nem Meiselhez, hanem beosztottjához, Márkusnéhoz küldi a tőle megszokott elvtársiatlan udvariasági fordulatokkal: „Asszonyom”, „Kézcsókjait küldi” stb. De egyébként semmiben sem mutat együttműködési készséget, a legegyszerűbb kéréseknek sem tesz eleget, mintha nem is állna rendelkezésére segéderő. Tudományos műveinek listáját csak egy példányban gépelte le, amit már elküldött, tehát nem áll rendelkezésére másik. Kéri, hogy további másolatokat Márkusné készítessen. Mikor Márkusné erre „gépelési kapacitás hiányában” nem vállalkozik, akkor azt kéri tőle, hogy fogadjon egy gépelt a munka elvégzésre, a költségeket ő állja. A féloldalas önéletrajz Halász szerint elegendő. Persze írhatja egy könyvet is életéről: kezdve azon, hogy „kik voltak az elemi iskolában tanítóim”, stb. Műveiről recenziókat, hivatkozásokat nem tud adni. Mivel nem küldik meg neki, nem is olvashatta őket. Így tudományos munkáinak hazai és külföldi visszhangjára vonatkozó tájékoztatást sem tud adni. E „nehézségek” ellenére Tolnai Gábor, a TMB elnöke 1970. december 7-én felkéri az MTA I. osztálya elnökét, Ortutay Gyulát, hogy vizsgálják meg, megfelel-e a kérelmező a vele szemben támasztandó követelményeknek. Az osztály kikérte a Modern Filológiai Bizottság véleményét, amely 1971. február 4-i ülésén 10 igen, 1 nem szavazattal támogatta az eljárás elindítását. A kérdésben állást foglaló osztályülést 1971. április 5-én tartották. Az előterjesztő Kardos László volt. „A polgári tudat válsága és a modern regény szerkezeti problémái című, nagyobb szabású tanulmánya egyrészt biztos világirodalmi tájékozottságról, másrészt a modern irodalomtudományi módszerek kitűnő

ismeretéről tanúskodik. Ugyanezek a tulajdonságok jellemzik tanulmányai közül a *Romanmodelle und vergleichende Literaturwissenschaft* címűt.” A titkos szavazás eredménye: 12 igen, 1 nem, 1 tartózkodás. A TMB Irodalomtudományi Szakbizottságának ülése 1971. május 18-án volt. Előterjesztő Czine Mihály. A titkos szavazás eredménye: 11 igen, 1 nem. Ez alapján a bizottság „a benyújtandó doktori értekezést további eljárásra bocsátja”.

Halász 1971. július 3-án Márkusnéval közli: „E levéllel egyidejűleg postára adtam doktori értekezésem két kötetének öt-öt példányát”, bár Meisel János csak október 8-án fogja hivatalosan értesíteni arról, hogy benyújthatja értekezését. A következő feladat, a hivatalos bírálók kijelölése a TMB hatásköre volt. Az első három jelölt Keresztury Dezső, Mádl Antal és Szabolcsi Miklós lett. A felkérések december 7-i keltezéssel mentek ki, amelyeket a lemondások során újabb felkérések követtek. Keresztury Dezső és Szabolcsi Miklós nem vállalta a bírálatot, ezt, jelzik, mindketten megírták Halásznak is. De Keresztury kifejezte készségét védési bizottsági tagságra. Ugyancsak visszautasította a felkérést Nagy Péter és Szigeti József is, elfogadta viszont Hermann István és Hutterer Miklós. A nyelvész felkérése talán annak jutott eszébe, aki ismerte Hutterer beszámolóját az angliai német irodalomtörténet-írásról.⁷⁷ Az első három felkértből tehát egyedül Mádl Antal nem utasította vissza a feladatot, de ő is megpróbálta elhárítani. Arra hivatkozott, hogy 1970 őszén foglalta el új munkahelyét a bécsi Collegium Hungaricum igazgatójaként, és ezért az ezer évet átölelő, több mint ezer oldalas munkát nem tudja az elvárt három hónapos határidővel át tanulmányozni. A határidő meghosszabbítása után Mádl 1972. március 31-én ismét jelzi, hogy szeptembernél hamarabb nem tudja a bírálatát elkészíteni. „Amennyiben a másik két opponens esetleg hamarabb benyújtaná bírálatát és a TMB más személy felkérésével lehetségesnek tartja a védeés korábbi lebonyolítását, úgy felkérésem és vállalásom ebben semmiképpen se jelentsen akadályt. Halász

⁷⁷Hutterer 1963.

Előd kollégát ugyanis, – aki több mind negyed százada egyetemi tanár – a magam részéről nem szeretném késleltetni fokozata megszerzésében.”⁷⁸ A levélre Meisel ráírja: „Járuljunk hozzá” a határidő újabb meghosszabbításához. Mádl indokoltnak tűnő késlekedése akkor válik őszintétlenné, ha tudjuk, hogy az időközben a Gondolatnál megjelent értekezés lektorai Mádl Antal és Vajda György Mihály voltak. Végül 1973 januárjában „futárpostával” érkezik meg Mádl opponensi véleménye, amelyben hivatkozik lektori véleményére is: ott 30 oldalon sorolta fel a javítandó részeket, de itt ezeket nem akarja megismételni, hiszen most a tudományos érték megítélése a feladata. Halász 1973. február 26-án megküldi válaszát az opponensi véleményekre, és 1973. március 2-án lezajlott az MTA székházában a védés. A „Halász-iskola” nem kapott meghívót. A védési bizottság elnöke Király István (Halász értekezése átmenet az „ún. népszerűsítő munka és a komoly tudományos teljesítmény között”), titkára Vajda György Mihály („marxista szempontú irodalomtörténet” – „a magyar germanisztika szempontjából korszakalkotó munka”), tagok: Keresztury Dezső és Nagy Péter. A bizottság zárt ülésén egyhangúlag javasolta a doktori fokozat odaítélését. „Az értekezést a magyarországi germanisztika fontos eredményének kell tekinteni, amellyel a szerző kezdettől fogva fennálló hiányt pótol. Nemzetközileg az első olyan összefoglaló német irodalomtörténeti munka, amelyet egyetlen tudós, marxista szemléletben egymaga írt. A legmodernebb irodalom ismertetésének érthető vázlatossága ellenére a mű koncepciója, általános vonalai, szintetikus szemlélete tudományosan kiérlelték és magas színvonalúak. A Bizottság tudományos és világnézeti szempontból egyaránt jelentős munkának tartja Halász Előd összefoglaló művét.” Ez alapján a TMB Irodalomtudományi Szakbizottsága 1973. április 10-i ülésén 10 igen, 1 nem szavazattal javasolja a TMB Plénumának, hogy Halász Előd részére az irodalomtudományok doktora fokozatot ítélje oda. Ez meg is történt, amiről Halászt laká-

⁷⁸ Helyesen: közel negyed százada egyetemi tanár, pontosan 24 éve.

sára címzett levélben Meisel János aláírásával formanyomtatvány kitöltésével értesítették: a TMB Önt az irodalomtudományok doktorává nyilvánította.⁷⁹ Ezzel megnyílt az út a többi német tanszékvezető irodalmár számára – Némedi Lajosnak Debrecenben és Mádl Antalnak Budapesten, de Vajda György Mihálynak is, hogy megszerezzék a nagydoktori fokozatot,⁸⁰ de a szegedi tanszéken a helyzet csak egyre rosszabb lett. Ez Kanyó Zoltán kandidátusi értekezése kapcsán lett nyilvánvaló.

7. Titokban készült értekezések – Kanyó Zoltán

Ahogy Halász az akadémiai tagságtól várt védelemet, a fiatalok a kandidátusi fokozattól, amelynek megszerzése akkoriban együtt járt a határozatlan idejű docensi kinevezéssel és új pályázati lehetőségekkel. Épp ezért nekünk sem volt egyszerű a fokozatot megszerezni. Kanyó Zoltán volt az első, aki körünkől, előttünk járva, esélyt látott erre. Az értekezés megírását a szovjet típusú rendszerben aspirantúra elnyerésével lehetett meggyorsítani. Az aspirantúra olyan több évre szóló támogatást jelentett, amely lehetővé tette, hogy az aspiráns tudományos vezető irányításával a kiválasztott intézményben elkészítse az értekezését, és felkészüljön

⁷⁹ Szentirmai–Iványi–Ráczné (szerk.) 1996: 129. szerint Halász Előd 1973-ban a „nyelvtudományok doktora” fokozatot szerezte meg. Ezt a tételt adatot a megbízhatónak tartott kiadványból sokan átvették.

⁸⁰ Ugyanakkor Halász Előd számára elzárva maradt az akadémikus cím elnyerése. Az első és feltehetőleg utolsó kísérletre az I. osztály 1975. december 8-i ülésén került sor, amikor is Szabolcsi Miklós osztályelnök Halász Elődöt levelező tagnak ajánlotta, de a titkos szavazás során nem kapta meg a szükséges támogatást: 2 igen mellett 13 nem, 2 tartózkodás és 2 érvénytelen szavazatot kapott. Akadémiai Levéltár 1975. Király István akadémikus Halász Elődnek 1975. december 17-én írt levelében így számol be az ülésről: Késve érkeztem „a Te ügyed után”. [De a szavazáson már részt vett.] „Felháborítóan és mélységesen igazságtalannak tartom azt, ami történt. Kötelességemnek tartom, hogy ezt megírjam Neked. Igaz szeretettel és nagyrabecsüléssel...” MTAK kéziratár Ms 2188/431–432. 1975.

a szakmai vizsgákra. Ez volt a szokásos út, mint ahogy manapság a PhD-fokozathoz vezető út szokásosan a doktori iskolán át vezet. Kanyó 1969 nyarán ezért felvételre jelentkezett a TMB-nél „Egyszerű irodalmi formák szemiotikai elemzése” témával, amit – kérelme szerint – Halász Előd vezetésével szeretne kidolgozni. A jelentkezéshez természetesen munkahelyi támogatás kellett. Halász a kérelemre ráírta: „Kanyó Zoltán tanársegédnek az előadott témán belüli kérelmét a magam részéről melegen támogatom. 1969. július 21.”⁸¹ 1969. október 15-i dátummal megérkezett a TMB titkárának aláírásával az értesítés: „Aspiráns felvételi vizsgára – mivel munkahelye és Főhatósága nem javasolta – nem hívja be.” Egyetértve az előbbiekkal a TMB úgy ítéli meg, hogy értekezését aspirantúráján kívül is elkészítheti adott munkahelyi körülmények mellett. Egyébként a tanszékvezetőjétől eltérő munkahelyi vélemény nincs meg az MTA Levéltárában. Szerencsére Hans Kolbe lektorban újabb segítőtőre találtunk, aki közben tudott járni, hogy arra rászorulók az NDK-ban kapjanak ösztöndíjat. Így Kanyó Zoltán 1970-ben 10 hónapot tudott az akkori legjobb kutatóhelyeken dolgozni. Steinitz és Růžička „kemény bolsevik” háttérrel rendelkezett, így a párt elnézte, hogy politikailag problematikus tanítványaik – mint Manfred Bierwisch – vagy ők maguk – mint például Růžička – generatív nyelvészettel foglalkozzanak. Már csak azért is, hogy nemzetközi síkon megelőzzék az igen konzervatív nyugatnémet nyelvészeket. (Ugyancsak Kolbe segítségével jutott a frissen végzett Masát András is egy greifswaldi nordisztikai aspirantúrához, ahonnét 1975-ben kandidátusi értékű doktorátussal tért haza. Más kérdés, hogy a kandidátussá nyilvánításhoz a tanszékvezetőnek erre fel kellett volna terjesztenie. De Halász ezt addig nem tette meg, amíg Masát 1980-ban el nem fogadta az ELTE Germanisztikai és romanisztikai tanszékére az általa is szorgalmazott meghívást.) Abba az „irigylésre méltó” helyzetbe kerültünk, hogy a főnököknek arra a kérdésére, miként halad a munkánk, a legjobb válasz az volt, hogy sehogy. (Mint később

⁸¹ Akadémia Levéltár TMB /1703/3. Az eljárásra vonatkozó valamennyi idézet forrása ebben az iratgyűjtőben található.

kiderült, egy tehetséges nyelvészhallgatónk azzal a feltétellel kapott tanársegédi állást az intézetben, hogy nem ír tudományos dolgozatot. És ő ezt nyugdíjazásáig be is tartotta.) Kanyó Zoltán is ezért „üres kézzel” tért haza. Arra kért bennünket, hogy az NDK-ban elkészített fejezetekről, amelyeket szűkebb körben megbeszéltünk, ne szóljunk senkinek. Nem akarta, hogy Halász kapcsolatai révén fel tudjon készülni az értekezés elgáncsolására. Így 1973 szeptemberében meglepetésszerűen nyújtotta be kérelmét a TMB-hez, hogy német nyelven írt, aspirantúrán kívül elkészített kandidátusi értekezését megvédhesse. Az értekezés a közmondások vizsgálatával kívánt az egyszerű formák elméletének kidolgozásához szemiotikai- irodalomelméleti kutatásokkal hozzájárulni. Az eljárás elindítása, a védelem előkészítése a bonyolult eljárás ellenére ezúttal gyorsan megtörtént. A bírálóbizottság a jelölt szempontjából biztató felállást mutatott: Elnök: Szabolcsi Miklós, titkár Bonyhai Gábor, bírálók: Rudolf Růžička és Voigt Vilmos, tagok: Hankiss Elemér, Kiefer Ferenc, Tamás Attila. Az előkészítés során csak Szépe György mondta le a felkérését külföldi útja miatt, de elolvasta az értekezést, és írásos hozzászólás formájában támogatta elfogadását. A szavazatra jogosult hét bizottsági tag a védelem folyamán mind igennel szavazott, s ezzel javasolta a TMB szakbizottságának a kandidátusi cím odaítélését. Természetesen a hozzászólásokban voltak kritikus megjegyzések is. Az elnök a történetiség szempontjának bevonását kérte a további kutatásokba. A titkár üdvözölte az első kimondottan szemiotikai jellegű, kiemelkedő színvonalú kandidátusi értekezést, de megjegyezte, hogy a részeredmények szintézise kevésbé sikerült. Voigt Vilmos a közmondások folklorisztikai vonatkozásait dolgozná ki jobban, és így tovább. A végső konklúzió azonban egyértelmű: az értekezés alkalmas arra, hogy gazdagítsa a marxista irodalomelméletet, és ezért teljes terjedelmű megjelenetését javasolják.

A bírálóbizottság egyhangú javaslata azonban a TMB-szakbizottság ülésén nem kapta meg a kellő mértékű támogatást: hét igen mellett ugyanis négyen nemmel szavaztak. Az előterjesztő bizonytalanította el az irodalomtudományi szakbizottság tagjait. Érdemes az előterjesztőt, Halász Elődöt hosszabban idéznünk.

A bizottság pozitív javaslatához [...] magunk részéről is teljes mértékben csatlakozunk.

Ugyanakkor azonban nem hallgathatjuk el bizonyos elvi fenntartásainkat magával a módszerrel kapcsolatban, melynek ellentmondásaira a bizottság összefoglaló véleménye is céloz, amikor egyfelől megállapítja, hogy „szerző így mind az irodalomelmélet, mind a folklorisztika és a nyelvészet szempontjából sok fontos eredményre jut”, de hozzáteszi, hogy „egyes megállapításait mind esztétikai, mind folklorisztikai szempontból pontosabbá kellene tenni és ki kellene egészíteni.” Ez az ellentmondásos megfogalmazás a szemiotikai eljárások alapvető egyoldalúságára hívja fel a figyelmet, amelyet a szóban forgó esetben a következőképpen lehetne összegezni: a szemiotika a közmondást mint „egyszerű formát” adottnak tételezi fel és azt az anyagot, amely ilyen formán nem definiálható, mert szemiotikai szempontból nem definiálható, formalizálva igyekszik feldolgozni, illetve általános formalizálható törvényszerűségeit igyekszik kimutatni. Másképpen kifejezve: azt kísérli meg leírni, hogy milyen a közmondás, anélkül, hogy egyértelműen meg tudná mondani, hogy mi az, amit leír. Ez az ellentmondás a történeti szempont kiiktatásának egyenes következménye, – mégpedig a szó átfogó értelmében – hiszen nyilvánvaló, hogy közmondások születnek és feledésbe merülnek, mivel egy-egy korhoz, társadalomhoz vagy társadalmi réteghez kötött konvenció eredményei. Erről a nézőpontról tekintve viszont nem formalizálhatók, vagy legalábbis nem formalizálhatók a szemiotika eddigi módszereivel. Szükségképpen ugyanez érvényes esztétikai összefüggésben, amelyekre a bizottság véleménye szintén céloz.

Mindezek alapján összefoglalóan azt mondanók, hogy pozitív véleményünket megszorítás nélkül fenntartva szerzőnek azt javasoljuk, hogy munkáját nyersen és általánosan rendezett anyagként kezelve, rövidített formában egy kidolgozásra váró társadalmi-történeti szemlélet kiindulópontjának tekintse.⁸²

⁸² Dátum nélkül, Halász Előd aláírásával.

Az eljárási szabályok szerint, ha a szakbizottság tagjainak többsége megszavazta a kandidátusi fokozat odaítélését, egy a bírálóbizottság tagjaival kibővített második szakbizottsági ülést kell összehívni a végső döntés meghozatalára. A szakbizottság elnöke, Nagy Péter levelező tag ezért az 1975. január 22-ére összehívott ülés előtt néhány kérdéssel fordult Szabolcsi Miklós levelező taghoz, aki ez időben egyben az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának elnöke is volt. Nagy Péter kérdéseit nem ismerjük, csak Szabolcsi Nagy Péternek írt, 1975. január 20-án kelt levelét. A bevezető részben Szabolcsi azt hangsúlyozza, hogy jelölt felkészültsége nem kérdőjelezhető meg. Majd így folytatja: „Azt hiszem, a probléma általánosabb: vajon az e fajta, nálunk szokatlan módszerekkel dolgozó, sokban a szövegelméletre, a generatív nyelvészetre, valamint a szemiotika és a matematikai logika egyes megállapításaira támaszkodó munka vajon az irodalomtudomány körébe tartozik-e, vajon összeegyeztethető-e a marxista ideológiával és nem utolsó sorban vajon hoz-e releváns eredményeket az irodalomtudomány számára. Ehhez szeretnék néhány megjegyzést tenni. Először a középső kérdéshez: A szovjet és az NDK tudományossága az ilyen vizsgálatokat támogatja.” Majd megemlíti, hogy az Irodalomtörténeti Intézet a szovjet akadémiaival közös kötetet tervez szemiotikai tárgyú dolgozatokkal,⁸³ és kiemeli az NDK-ból érkezett Růžička egyértelműen pozitív véleményét.

Időpontok ütközése miatt többen nem tudtak részt venni a második ülésen. De Voigt Vilmos jelen volt, s tőle hallottam, hogy különösen Bodnár György állt ki Kanyó mellett. Nagyon hihető, mert Szabolcsi Miklós mellett Révai József egykori titkára, „a jófejű parasztfiatal”,⁸⁴ ahol csak tehetette, támogatta a Hallás-tanítványokat, Bonyhai Gábort is ideértve. A második ülésen a hét igen mellett már csak hárman szavaztak nemmel, és ez

⁸³ A projekt létrejött: az orosz nyelvű kiadás Barabas (Pod. red.) 1977, a magyar nyelvű Barabas (szerk.) 1979. Bonyhai Gábornak a kötet számára írt dolgozatát a szovjet fél ideológiai okokból nem fogadta el.

⁸⁴ Czigány 1984: 177.

két tartózkodás mellett már elég volt ahhoz, hogy Kulcsár Kálmán akadémikus, a TMB titkára értesítse a jelöltet, hogy 1974. szeptember 30-ával az irodalomtudományok kandidátusává nyilvánították, és 1974. október 1-től kandidátusi pótlékának kifizetéséről gondoskodnak. A bizottság javaslatát elfogadva az Akadémiai és a hágai Mouton Kiadó közösen jelentette meg az értekezést – az utóbbi az *Approaches to Semiotics* sorozatának 62. köteteként – hét év késéssel.⁸⁵ Ez a lassúság egyszerre mutatta az Akadémiai Kiadó fokozódó finanszírozási nehézségeit és a magyar tudomány alacsony versenyképességét egy gyorsan fejlődő új területen. De késlekedett Kanyó előléptetése is: Halász tanszékére nem íratott ki docensi pályázatot. Ezt azzal indokolta, hogy Kanyó megpályázott egy Humboldt-ösztöndíjat, s ha megkapja, talán vissza sem jön. Kanyó elnyerte a jelentős ösztöndíjat, de egy év után, 1976-ban a bielefeldi „kutatóegyetemről” visszatért munkahelyére. Ekkor kezdte Halász azt a nézetét hangoztatni, amivel a TMB szakbizottságán érvelt: Kanyó kiváló szakember, de tudását egy német irodalmat kutató és oktató tanszék nem tudja kamatoztatni. Ez az érv annyiban nem állta meg a helyét, hogy Kanyó továbbra is kifogástalanul ellátta a rábízott irodalomtörténeti kurzusokat, valamint tarthatott volna nyelvészeti foglalkozásokat is. A dékán, élve jogával, 1977-ben a tanszékvezető véleményének kikérése nélkül docensi állást hirdetett a Német Nyelvi és Irodalmi tanszékére. A várható fejleményekre felkészülve Vajda György Mihály egyetértésével Csukás István dékán ugyanakkor kiírt az Általános és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékre is egy docensi állást. Kanyó Zoltán beadta pályázatát a német tanszékre, Halász pedig lemondását Rácz János rektorhelyettesnél. Halász visszavonta a lemondását, amint Kanyó elfogadta, hogy Vajda tanszékére nevezzék ki docensnek. Csúri Károly, Masát András és én ekkor „szolgálati úton”, tehát a tanszékvezető és a dékán közvetítésével levelet juttatunk el Antalffy György rektorhoz, melyben kollégánk áthelyezését a tan-

⁸⁵ Kanyó 1981.

szék szétverésének első lépéseként értékeltük. (A második is bekövetkezett még ebben az évben: a velünk együtt induló, kutató és publikáló nyelvész, Valaczkai Lászlót is áthelyezték a „számára alapított” nyelvi laboratóriumba.) Ezek után Halász közölte velem, hogy a jövőben csak írásban fordulhatok hozzá. Aki a szegei bölcsészkar intézményeit érintő későbbi változásokról kíván tájékozódni, haszonnal forgathatja *A szegei tudományegyetem múltja és jelene (1921–1998)* című kötetet.⁸⁶

8. Új lehetőségek a kutatásban – összefoglalás és kitekintés

Kanyó Zoltán áthelyezése 1977-ben a Vajda-tanszékre végeredményben javulást hozott a kutatási lehetőségeinket illetően. Az 1978-ban meghirdetett új pályázati rendszer lehetővé tette ugyanis, hogy különböző tanszékek, sőt különböző intézmények munkatársai közös kutatócsoportot hozzanak létre. Így alakult meg Vajda György Mihály támogatásával és Kanyó Zoltán vezetésével az az irodalomelméleti kutatócsoport, amelynek tagjai lehettek a német tanszéken maradó irodalmárok is, s amelybe idővel be lehetett kapcsolni debreceni és Pécsre távozó kollégákat: Kertész Andrást, Kocsány Piroskát, Komlói Lászlót, Simonffy Zsuzsannát, Tarnay Lászlót és másokat. A csoport nemzeti és nemzetközi konferenciákat tudott az elnyert támogatásból szervezni: az első a bevezetőben bemutatott 1978. szeptemberi rendezvény volt. Az elnyert anyagi támogatás segítségével a kutatócsoport 1980-ban megindíhatta a *Studia poetica* sorozatot, amelyben részben a konferenciák anyagát közölte, részben egy-egy problémakör vizsgálatára kért fel kutatókat a világ minden tájáról. A megjelent 10 kötet jól dokumentálja a csoport munkájának súlypontjait, nemzetközi kapcsolatait.⁸⁷ A szegei bölcsész-

⁸⁶ Szentirmai–Ráczné (szerk.) 1999.

⁸⁷ A tanítványok – Szabó Erzsébet és Vecsey Zoltán – pedig a Szegei kiadott *Studia Poetica Supplementum* sorozatot szerkesztik, egyforma

kartól elszakadt kutatók is kapcsolatban maradtak egykori tanársaikkal, és folytatták kutatásaikat a megkezdett nyomvonalon. Orosz Magdolna például kandidátusi értekezésében az elbeszélő művek alakjaihoz köthető modális struktúrákat vizsgálta E. T. A. Hoffmann fantasztikus meséiben, választ keresve a „lehetséges világ” fogalmának irodalomelméleti alkalmazhatóságára. Idővel egyre egyszerűbb lett a tartós nemzetközi kapcsolatok fenntartása is. Újvidéken Thomka Beáta, Kolozsváron Cs. Gyimesi Éva és munkatársaik építettek a szegedi elméleti műhely eredményeire. Osztrák és német egyetemektől kaptunk vendégtanári meghívásokat. A kutatócsoport 1993-ig maradt fenn. A doktori iskolák létrejöttével új kereteket és lehetőségeket kapott az elméleti kutatás is.

Kiindulva az 1950-es években a szovjet befolyási övezetben uralkodó viszonyokból és végbement változásokból, megkíséreltem bemutatni, hogy Magyarországon miért épp a hatvanas években – miközben még folyt a forradalom utáni kegyetlen megtorlás – nyílt meg a lehetőség az irodalom területén szélesebb tájékozódásra és a róla szóló tudomány részleges kiszabadítására az „ideológiai felsőbb hatóság” rabságából. Az irodalomtudomány megújulásának új intézményi kerete az MTA Irodalomtörténeti Intézetének létrehozásával született meg. Bodnár György visszatekintésében az intézet életében lefolyt változások tömör összefoglalását adja: „Az intézetnek mindenekelőtt az 1950-es évek voluntarista szemléletével és gyakorlatával kellett megküzdenie, amely akadályozta vagy korlátozta az irodalomtudomány belső törvényeinek érvényesülését. Ennek ellenére – legalábbis a gyakorlatban – korán kialakult az a tudomány szemlélet, amely számolt a nagy társadalmi és politikai struktúra monolit jellegével, de lehetségesnek tekintette a pluralizmus megteremtését a maga mikrostruktúrájában. Így minden értékes irányzat érvényesülhetett, s munkalehetőséget kapott számos kutató, akiket az 1956-os forradalom után nem engedtek az egyetemeken ta-

hangsúlyt helyezve a nemzetközi kutatási eredmények bemutatására és a hazai kutatók szaktudományos szövegeinek publikálására.

nítani, valamint a politikai ellenállás néhány képviselője, akik itt kapcsolódhattak vissza a szellemi életbe. Az 1970–80-as évek dokumentumaiban már olyan megfogalmazást is találunk, amely kimondja, hogy az irodalomtudomány számára a szemléleti és módszertani pluralizmus létfeltétel, hiszen igazságait csak tudománytörténeti folyamatban jelenítheti meg. Az intézet ezt nemcsak az uralkodó tudománypolitikai dogmákkal szemben vetette föl, hanem a létét fenyegető szervezeti egységesítési tervek cáfolataként is.⁸⁸ Más helyzetben voltak az egyetemek, ahol – főleg a magyar irodalmi tanszékeken oktatók felett – a hatalmat hűen kiszolgáló vezető oktatók segítségével tartották fenn az „ideológiai felsőbb hatóság” teljes körű ellenőrzését. Ez különösen vonatkozott az ELTE magyar tanszékeire, de közvetlenül a forradalom után a szegedi egyetemre is, ahol Baróti Dezső rektorként támogatta a forradalmat kiobbantó diákmozgalmakat. Ezért került Király István 1957 szeptemberében a modern magyar irodalmat oktató II. Magyar Irodalomtörténeti Intézet élére, akit 1960 őszén másfél évre Pándi Pál váltott fel.⁸⁹ De „kaderhiány” miatt a visszaállított idegen nyelvi tanszékeken túrni kellett az ideológiailag megbízhatatlan oktatókat is, s ezen nem segített a TMB 1952-ben végrehajtott erőteljes szűrése sem. Szegeden Halász Előd volt az a professzor, aki felkészültsége alapján és az oktatásban alkalmazott szókratészi bábáskodás segítségével tanítványok sorában keltette fel az irodalomtudomány belső törvényei iránti érdeklődést. Az első ismeret, amelyre így szert tettünk, összehasonlítva a más szakokon hallottakkal és olvasottakkal, az volt, hogy az irodalomról tett állítások érvényességét nem a marxista–leninista(–sztálinista–maoista) filozófia biztosítja, hanem a tudományelmélet követelményeinek való megfelelés. Ez jó kiindulás volt az irodalommal való foglalkozás irodalomtudományi tételéhez, de rengeteg kérdést is felvetett. Tekintettel arra, hogy Halász külsőleges alkalmazkodása az „ideológiai felsőbb

⁸⁸ Bodnár 2000: 4.

⁸⁹ E tekintetben a helyzet később is csak nagyon lassan javult; lásd Tamás 2010: 107–127.

hatósághoz” nem volt elegendő ahhoz, hogy megkapja azt a tudományos elismerést, amelyre jogot formált, nemcsak az „ideológiai felsőbb hatósággal” fordult szembe, hanem tanítványaival is. Így tanítványai kettős szorításban tevékenykedtek. Nemcsak „a nagy társadalmi és politikai struktúra monolit jellegével” kellett számolniuk, de közvetlen környezetük és mesterük tiltó és romboló intézkedéseivel is. Az „ideológia felsőbb hatóság” és a mester befolyásának gyengülése azonban „megtorló akciókkal” – csak ideig-óráig volt ellensúlyozható, így a kutatás számára megnyílt tér fokozatosan tágult, ha a kívánatosnál lassabban is, s ha maga a „tágítás” is rengeteg energiát emésztett fel.

Hogy a kezdetektől, a hatvanas évektől milyen eredményeket ért el az irodalomelmélet szegedi műhelye, ez a résztvevők tanulmányainak bibliográfiája alapján mindenki megítélheti. A műhely jellemzője volt, hogy nem valamilyen (korábban tiltott) gyakorlatot kívánt importálni, hanem problémáira keresett irányzatoktól függetlenül szakirodalmat, amit kritikusan kezelte. Gottlob Frege munkáit akkor tanulmányozta és fordította, amikor még a nyelvészek – külföldön sem – fedezték fel maguknak, és még a logikusok sem tanították. Arisztotelész *Poétikájának* tanulmányozásánál pedig kiderült, hogy a hatvanas években elérhető magyar, német, angol és francia fordítások használhatatlanok voltak. A főbb tanulmányok központi kérdését magam így fogalmaznám meg: mi adja meg egy írásmű jelentőségét, ha deklaráltan nem valami tőle függetlenül is létezőről ad híradást, hanem jelek segítségével egy új „világot” hoz létre. Az volt a feltételezésünk, hogy az ily módon teremtett „szövegvilágok” jelentőségét azok az általánosítható szabályok adják meg, amelyek felépítettségükben megnyilvánulnak – vagyis számunkra oly mértékben veszítik el önkényességüket és esetlegességüket, amely mértékben szabályok által determináltaként tudjuk megmutatni őket, mégpedig a szöveg és a szövegvilág minél több rétegében és összetevőjében. Ez a megközelítés egyaránt vonatkozott mondatnyi és regényhosszúságú szövegekre, amiből a kutatási területek egyénenkénti eltolódása is fakadt. A biztos alapokat a szimbolikus logika, a szemiotika, a generatív grammatika területén talál-

tuk meg, amelyeknek hatóköre elsősorban a mondatokra terjedt ki. És mivel az alapot képző tudományágakban is folyamatos a fejlődés, többen ebben az irányban folytatták kutatásaikat. Eközben Kanyó Zoltán, aki az irodalomelmélet rendszerszerű újrafogalmazását tűzte ki célul, tragikusan rövid élete során végül csak az André Jolles által meghatározott egyszerű formák legegyszerűbbjéig, a közmondás szerkezetének generatív leírásáig jutott el. Céljai kitűzésében része volt Bertolt Brechtnek is, aki elutasította az arisztotelészi műfajelméletet, s akinek műveit Kanyó korán tanulmányozta, és nagy kedvvel tanította. A másik súlypont kezdettől fogva annak a struktúrának a leírásához keresett a tudományelméletben fogódzót, amely a terjedelemtől függetlenül tudja feltárni azt a struktúrát, amely koherensnek képes megmutatni a korrespondencia követelményei által nem kötött szövegalkotást. Innét visszatekintve Halász is ezt a feladatot kívánta megoldani, amikor Thomas Mann *Varázshegyt* César Franck szimfóniájának leképzéséként értelmezte. Bár logikusnak tűnhet egy olyan művészetet kiindulópontnak tekinteni, mely – ahogy Schopenhauer megfogalmazta – elméletileg teljesen független a korrespondencia követelményeitől, de irodalmi alkotások zenei struktúrák felőli megközelítése leküzdhetetlen korlátokba ütközik. Legnyilvánvalóbban ez akkor mutatkozik meg, ha a szerző programszerűen egy zenei formát akar természetes nyelvi eszközökkel létrehozni. A megvalósítás az eszközök különbségéből adódóan csak a forma imitációja lehet. Az immanens műelemzés, amelyre a szemináriumi munka épült, az ismétléseket tartotta kiemelendőnek, lényegében az Oskar Walzel-féle *Leitmotiv* értelmében, ahol – mint Wagner zenedrámáiban – a visszatérő zenei motívum jelentését a korábbi előforduláshoz kapcsolódó szöveg adja meg. De hogyan működik ez zene nélkül? Továbbá: csak az ismétlődik, ami a művön belül ismétlődik? Ezek a kérdésekre adandó válaszok követelték meg a használt terminusok minél pontosabb meghatározását és azoknak a modelleknek megkonstruálását, amelyek a szövegbeli (motívum) és a szövegközi (emléma) ismétléseket szükségszerűnek mutatják. Ezek az egyre továbbfejlesztett eljárások annyiban voltak sikeresnek

tekinthetők, hogy egyaránt alkalmazhatók lettek „érthetetlen” vagy „érthető” művekre, és így alkalmazásukkal lényeges új ismeretekhez vezethettek. Ez bebizonyosodott már *A ló meghal a madarak kirepülnek*, valamint az *Ősz és tavasz között* értelmezése kapcsán is. A későbbi kutatások azt is megmutatták, hogy aránylag rövid versek és többrészes tragédiák modellje rekurzív módon felépíthetők ugyanazokból a struktúra elemekből, mint ahogy szabálytalannak tűnő geometriai alakzatok tulajdonságait különböző méretű kisebb, de mindig azonos és szabályos geometriai alakzatokkal is le lehet írni. (Lásd Goethe három művének vizsgálatát: *Ganymed, Prometheus, Faust*.⁹⁰) Ezt a módszert egyaránt alkalmazni lehetett életművek részének, egy-egy szakaszának, műfajának és egészének vizsgálatára. Ennek a szegedi műhelyben kidolgozott megközelítésnek eredményességét Csúri Károly legutóbbi, nemzetközi elismerést kivívó monográfiája mutatja Georg Trakl „szép, de érthetetlen” költészetéről.⁹¹

Irodalom

- Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae* 1962. 5: 9–517.
(*Conférence de littérature comparée* Budapest, 26 – 29 octobre 1962, redigit L. Bóka.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Aczél Tamás – Méray Tibor 1959. *Tisztító vihar: adalékok egy korszak történetéhez*. London: Big Ben Publ.
- Akadémiai Levéltár 200. TMB 606/2 – Halász Előd (1920–1997) irod. tud. kand. 1961–1963.
- Akadémiai Levéltár 200. TMB 1457/4 – Halász Előd (1920–1997) irod. tud. dokt. 1970–1973.
- Akadémiai Levéltár 200. TMB 1703/3 – Kanyó Zoltán (1940–1985) irod. tud. kand. 1973–1975.
- Akadémiai Levéltár 101. I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, Jegyzőkönyv az Osztály 1975. dec. 8-i üléséről.

⁹⁰ Bernáth 1998: 265–284.

⁹¹ Csúri 2016.

- Barabas, Jurij Jakovlevics (Pod. red.) 1977. *Szemiotika i khudozsesztvennoje tvorcsesztvo*. Moszkva: Nauka.
- Barabas, Jurij Jakovlevics (szerk.) 1979. *Szemiotika és művészet*. (A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete és a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Gorkij Világirodalmi Intézete közös kiadványa.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Baróti Dezső – Halász Előd – Sötér István (szerk.) 1951. *Magyar irodalomtörténet a tanítóképzők 2. oszt. számára*. 1. rész. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Beresztnyeva, V. F. – Nyedosivina, G. A. (obsaja redakcija) 1960. *Osznovi markszisztisko–leninskoj esztyetyiki*. Akademiya nauk SZSZSZR. Insztitut filozofii, Insztitut istorii iszkussztv. Moszkva: Goszpolitizdat.
- Bernáth Árpád 1965. Egy Weöres-vers elemzése és az egzakt irodalomtudomány. *Kritika* 3 (9): 46–50.
- Bernáth, Árpád – Csúri, Károly – Kanyó, Zoltán 1975. *Texttheorie und Interpretation. Untersuchungen zu Gryphius, Borchert und Böll*. Kronberg–Ts: Scriptor Verlag.
- Bernáth Árpád 1999. Idegen nyelvi modern filológia. In *A szegedi tudományegyetem múltja és jelene. 1921–1998*. (Szerk. Szentirmai László – Ráczné Mojzes Katalin.) Szeged: József Attila Tudományegyetem. 138–156.
- Bernáth Árpád 2008. Rückblick auf den Neuanfang. In Bernáth, Árpád – Horváth, Géza – Fenyves, Miklós (Hgg.): *Germanistik an der Szegeder Universität. 1956–2006*. Budapest: Gondolat. 9–20.
- Bernáth Árpád 1998. Goethe-struktúrák, Goethe-interpretációk. Bevezetés a Ganümedész, Werther szerelme és halála, Stella, A villi király és a Faust című szövegek összehasonlító vizsgálatába. 1991. (Ford. Horváth Márta.) In *Építőkövek a lehetséges világok poétikájához*. Szeged: Ictus Kiadó.
- Bodnár György 2000. *A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézet*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Bonyhai Gábor 1968. Egy festészeti és egy zenei forma imitációja Cselan Halálfügájának struktúrájában. *Helikon – Világirodalmi Figyelő* 14 (3–4): 525–544.
- Bosnyák István 1985. Lukács-vita? Lukács-pör? Szélgjegyzetek három dokumentumkötet margójára. *Létünk [Újvidék]* 15 (6): 796–831.

- Czigány Lóránt 1984. Lépéskényszer: Az irodalom államosítása Magyarországon, 1946–51. In Tóth Miklós (szerk.): *Önarcképünk sor-sunk tükrében. 1945–1949. Sine ira et studio*. München: Hollandiai Mikes Kelemen Kör. 131–184.
- Czigány Lóránt 1990. *Nézz vissza haraggal*. Budapest: Gondolat. 11–69.
- Csapody Tamás 2005. Deák Ferenc és a passzív rezisztencia. *Magyar Tudomány* (3): 301–309.
- Csákány Béla 2010. Tudomány és felsőoktatás. 353–395. In *Szeged Története. 5. 1945–1990*. Blazovich László (szerk.) Szeged: Csongrád Megyei Levéltár.
- Csúri Károly 2016. *Konstruktionsprinzipien von Georg Trakls lyrischen Textwelten*. Bielefeld: Aisthesis Verlag.
- Ehrenburg, Ilja 1955. *Olvadás*. (Ford. Wessely László.) Budapest: Új Magyar Könyvkiadó.
- Faludy György 2011. *Verseik*. Digitális Irodalmi Akadémia. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum.
- Farkas Mihály – Kádár János – Péter Gábor – Rajk László: Kihallgatási jegyzőkönyv 1995. *História* (7): 45–60.
- Frege, Gottlob 1892. Über Sinn und Bedeutung. *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik*. NF 100: 25–50.
- Fried István 2006. Márai Sándor és Franz Kafka. *Tiszatáj* 60 (7): 73–81.
- Gereblyés László 1965. A *Nagyvilág* születése. *Kortárs* 9 (4): 606–607. gy. j. 1956. Folyóirat-avatás. *Magyar Nemzet* 12 (247): 5.
- Györfly Miklós 2008. Kafka és Magyarország. *Alföld* 59 (8): 76–85.
- Halász Előd 1954. Mi lesz a Haladással? *Délmagyarország* 10 (258): 6.
- Halász Előd 1961. *A polgári tudat válsága és a modern regény szerkezeti problémái (Az idő mint szerkesztési elv a Varázshegyben)*. Szeged: Kézirat. (Kandidátusi értekezés.)
- Halász Előd 1962. Megjegyzések és kiegészítések Hans Bürgin Thomas Mann-bibliográfiájához. *Világirodalmi Figyelő* 8 (2): 273–278.
- Halász Előd 1987. *A német irodalom története*. (2. bővített és javított kiadás.) Budapest: Gondolat.
- Hankiss Elemér (szerk.) 1971a. *Formateremtő elvek a költői műalkotásban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Hankiss Elemér (szerk.) 1971b. *A novellaelemzés új módszerei*. (A szegei novellaelemző konferencia anyaga. 1970. április 9–11.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Héjjas István 2005. *India ősi bölcsessége*. Budapest: Inok Kft.
- H[orányi] M[átyás] 1960. Vitaülés az összehasonlító irodalomtörténet problémáiról. *ItK* 64 (5): 629–630.
- Horváth Pál 2000. *Filozófiai Intézet (története)*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Horváth Márton 1950. Magyar irodalom – szovjet irodalom. *Csillag* 4 (28): 1–13.
- Hutterer Miklós 1963. Német irodalomtörténetírás Angliában. *Filológiai Közlöny* 9 (3–4): 464–466.
- Jánossy Ferenc 1963. *A gazdasági fejlettség mérhetősége és új mérési módszere*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Jeffrey, Richard C. 1965. *The Logic of Decision*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kafka, Franz 1957. *Az ítélet*. (Elbeszélések. Ford. Boldizsár Iván. Utószó: Ungvári Tamás.) Budapest: Európa.
- Kanyó Zoltán 1966. *Bertolt Brecht művei magyar színpadon 1945-ig. Bertolt Brecht színpadi művei, elméleti írásai és Magyarország, 1922–1960*. Szeged: Kézirat. (Doktori értekezés.)
- Kanyó Zoltán 1981. *Sprichwörter – Analyse einer einfachen Form. Ein Beitrag zur generativen Poetik*. Budapest–Den Haag: Akadémiai Kiadó – Mouton Publishers.
- Kardos László 1957. Vihar után. *Nagyvilág* 2 (1): 3–4.
- Kassák Lajos – Pán Imre 1972. *Az izmusok története. Esszé*. (Szerk. Sík Csaba.) Budapest: Magvető.
- Kassák Lajos – Pán Imre 2003. *Izmusok. A modern művészeti irányok története*. Budapest: Napvilág.
- Király István 2017: *Napló* (1956–1989). Budapest: Magvető.
- Koltay-Kastner Jenő – Bán Imre 1970. *Az olasz reneszánsz irodalomelmélete* (Vál., sajtó alá rend. Koltay-Kastner Jenő; bev. tanulmány: Bán Imre.) Budapest: Akadémiai Kiadó. (Az irodalomelmélet klaszszikusai 2.)
- Koncz János [1964.] *A kritikai realizmus és a tér-idő viszony Heinrich Böll regényeiben*. Szeged: Kézirat. (Doktori értekezés.)

- Kozári Mónika 2015. A tudományos minősítés rendszere Magyarországon az 1940-es évek végétől 1960-ig, az új minősítési rendszer stabilizálódásáig. *Múltunk* [26] (2): 148–198.
- Lenin, Vlagyimir Iljics 1951. *Az irodalomról. Szemelvények Lenin műveiből, leveleiből.* (Ford. Waldapfel József.) Budapest: Szikra.
- Lessing, Gotthold Ephraim 1963. *Laokoón.* (Sajtó alá rend, bev. jegyz. Vajda György Mihály. Ford. Vajda György Mihály, Timár Ilona.) Budapest: Akadémiai Kiadó. (Az irodalomelmélet klasszikusai 1.)
- Lukács György 1948. A magyar irodalomtörténet revíziója. Előadás a Magyar Irodalomtörténeti Társaság újjáalakulása alkalmából. *Forum* 860–877.
- Lukács György 1956. Magyar irodalom – világirodalom. *Nagyvilág* 1 (1): 3–5. és *Magyar Nemzet* 12 (246): 7.
- Lukács, Georg 1958. Franz Kafka oder Thomas Mann? In *Wider den mißverständenen Realismus.* Hamburg: Luchterhand. 49–96.
- Lukács György 1970. A magyar irodalomtörténet revíziója. *Magyar irodalom – magyar kultúra. Válogatott tanulmányok.* (Szerk. és vál. Fehér Ferenc és Kenyeres Zoltán.) Budapest: Gondolat Kiadó. 491–513. (Lukács György válogatott művei. III.)
- Marx, Karl – Engels, Friedrich 1946. *Művészet és irodalom.* (Vál. M. A. Lifsic. Ford. Gáspár Endre. Előszó: Lukács György.) Budapest: Szikra.
- Mihály Csilla 2015. Kafka in Ungarn. <http://www.geisteswissenschaften-in-sachsen.de/kulturraeume/kafka-atlas/laender-artikel/kafka-in-ungarn>. 2018. november 11.
- MTAK kéziratár Ms 2188/431-432. 1975. Király István levelei Halász Elődnek. – s. l.
- Ny[író] [Lajos] 1960. Az Irodalomelméleti Csoport munkájáról. *ItK* 1960. 64 (5): 624.
- Péter László 1987. Bálint Sándor pályája. *Tiszatáj* 41 (8): 3–30.
- S. Nyíró Gyula (szerk.) 1961. *A marxista-leninista esztétika alapjai.* (Ford. Kelemen Sándor, Hangay Sándor, Csibra István, Varga Iván.) Budapest: Kossuth Kiadó.
- Scheibner Tamás 2014. *A magyar irodalomtudomány szovjetizálása. A szocialista realista kritika és intézményei, 1945–1953.* Budapest: Ráció Kiadó.
- Szentirmai László – Iványi Szabó Éva – Ráczné Mojzes Katalin 1996. *Szegedi Egyetemi Almanach (1921–1995).* Szeged: Hungaria.

- Szentirmai László – Ráczné Mojzes Katalin 1999. *A Szegei Tudományegyetem múltja és jelene, 1921–1998*. Szeged: József Attila Tudományegyetem.
- Szőnyi Tamás 2012. *Titkos írás: állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet, 1956–1990*. I–II. kötet. Budapest: Noran.
- Sztikalin, Alekszandr 2007. Ilja Ehrenburg és az 1956-os magyarországi események Az író viszonya a hrucscsovi pártelithez és a nyugati baloldali értelmiséghez az 1950-es években. *Múltunk* 52 (1): 4–25.
- Tamás Attila 2010. *Visszatekintés. Életrajzi jegyzetek*. (Szirák Péter utószavával.) Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Vajda György Mihály 1955. *Lessing*. (A verseket Nemes Nagy Ágnes fordította. Függelék: Lessing Magyarországon. Bibliográfiai vázlat. Összeáll. Kozocsa Sándor és Radó György.) Budapest: Művelt Nép Könyvkiadó. (A kultúra mesterei.)
- Vajda György Mihály 1962. A magyar összehasonlító irodalomtudomány történetének vázlata. *Világirodalmi Figyelő* 8 (3): 325–370.
- Vajda György Mihály (szerk. bev.) 1966. *A német irodalom a XX. században*. Budapest: Gondolat.
- Vizkelety András 2012. *Múltidőben. Visszaemlékezés*. Második, bővített kiadás. Budapest: Argumentum.
- Zsdanov, Andrej Alekszandrovics 1949. *A művészet és a filozófia kérdéseiről*. (Ford. Gyáros László) Budapest: Szikra.